

Anmeldelser

Hans Jørgen Frederiksen og Kirsten Kjærulff (red.): Den lyse middelalder. 10 foredrag om kristen spiritualitet, Forlaget Anis, 1999, 228 s., 249 kr.

Middelalderåret 1999 var ikke sådan at holde sammen på. Det var bygget op om initiativer fra nedenunder, og ikke alle havde tid til at vente på, at året fik en officiel åbning. Rundetårns udstilling om Hildegard af Bingen løb allerede af stablen i efteråret 1998, men varslede godt fordi den havde store besøgstal. Derfor er det også spændende at se, hvad de til udstillingen knyttede foredrag indeholder, som nu udgives.

Det drejer sig om i alt 10 foredrag. De er primært kronologisk ordnet, således at de fire indlæg, der direkte omhandler Hildegard af Bingen (1075-1150), er omkranset af artikler, der dels omhandler klosterlivets tidlige udvikling med vægt på Benedikts regel og den angelsaksiske tradition, dels Hildegards arvtagere, dvs. senmiddelalderlige mystikere (her må det i øvrigt undre, at Mester Eckart ikke er taget op til selvstændig behandling). Udenfor falder bogens første og sidste artikel. Indledningen er skrevet af Brian Patrick McGuire og former sig som et forsvar for middelalderens relevans i det moderne samfund. Antologien rundes af med en ekskurs til lægevidenskaben, hvis lære om de fire væsker sikkert har tiltalt tilrettelæggerne, men som foredragsholderen Anna-Elisabeth Brade kun behandler som et af flere relevante træk. Dermed berøres et centralt kendetegn for foredragene. De er alle – på nær sidstnævnte bidrag – passioneret optaget af middelalderens helhedstænkning og livsanskuelse, ikke mindst som den kom til udtryk inden for rammerne af en kristen mystisk tradition. På den måde er samlingen en glimrende kommentar til den relevansdebat, der har været inden for historikerfaget, hvor troen på objektive kriterier blev gjort til skamme. Den subjektive relevans har det som altid fint.

Spørgsmålet er imidlertid, hvor meget klogere bogen gør en på emnet. Trods et sobert indlæg fra Klaus Holms side, der overskueligt demonstrerer, at middelalderens vilkår, og dermed også dens tænkning, var vidt forskellig fra vores, ser de færreste indlæg problemer i at forstå de middelalderlige mystikere. Det havde deres samtidige ellers ofte problemer med, og nutidige forskere har det stadigvæk. Forenklet udtrykt er der en tendens til ukritisk at overføre svarene fra moderne holistisk tænkning tilbage til middelalderen. På den måde er de vises sten, som anmelderen lykkeligvis ikke har skullet læse om, allerede fundet, før undersøgelsen går i gang.

Bogens værdi ligger derfor for mig at se først og fremmest i, at den kan give mange en første introduktion til et ellers vanskeligt emne. Kirsten Grubb Jensens artikel om Den hellige Frans af Assisi er således præget af stor fortrolighed med emnet og hendes ubesværede fremstilling er en fornøjelse at læse.

Lars Bisgaard

Bent Bang Larsen: Man huggede i stene. Romansk kirkekunst nordenfjords, Nordtryk A/S, 1999, 64 s., 195 kr.

Det er en interessant bog, lederen af Sæby Museum museumsinspektør Bent Bang Larsen har skrevet. *Man huggede i stene* er veldisponeret og rigt illustreret med fotografier af Peter Haagen og med tegninger af Henrik Bygholm. Billedsiden udgør en vigtig del af bogen, i kvalitet og omfang, og som grundmateriale i formidlingen. Brug af tegninger i historiske bøger kan være problematisk, men er i dette tilfælde både relevant og givende, idet tegneren til tider kan gengive detaljer, som kun vanskeligt kan fremhæves af fotografen, som tegningen af søjlebasen fra Ræhr kirke s. 8 og af fonten i Sennels kirke s. 49. Fotografierne står dog ikke i skyggen af tegningerne. Bogen bugner af vellykkede optagelser af in- og exteriører, herunder også vanskelige detailmotiver, alle gengivet i farve. Blot nogle få dårlige optagelser findes, som billedet af Gøttrup kirke s. 16, hvor halvdelen af helsidebilledet udgøres af en mudret og uskarp forgrund, og af korvinduet i Hørnsted kirke s. 39, hvor belysningen svigter.

På den begrænsede plads, der således er til rådighed for brødtækst, behandles et endog meget stort emne, nemlig den romanske stenhuggerkunst nordenfjords. Nordenfjords vil i denne sammenhæng sige nord for Limfjorden, men bortset fra denne nordenfjordske indforståethed i undertitlen løser Bent Bang Larsen den krævende opgave på overbevisende måde. Efter en kunst- og stilhistorisk indledning og en redegørelse for kirkerne og kirkekunsten i middelalderen, for stenskulpturen og dens mestre og stenedens motivverden, går forfatteren tematisk til værks med undersøgelse af portaler og billedkvadre, gravsten og døbefonte. Lokale særpræg fremhæves, grupper af ensartede typer indkredses, og der redegøres for regionale, nationale og internationale forudsætninger og inspirationskilder, og mangel på samme, ofte i polemik med den tidligere forskning på feltet, som i forbindelse med »værkstedstraditionen«, s. 22, 24 og 62. Bent Bang Larsen søger imidlertid også

bag om mesteren ind i den romanske skulpturs forestillingsverden, den katolske kirkes verdenssyn og den nordjyske udgave heraf, og her er bogens væsentligste bidrag til den kirkehistoriske litteratur vel nok, at »også nordenfjords udgør den (dvs. den romanske stenhuggerkunst) en forunderlig blanding af folketro og kristentro, åbenbart for enhver, der går på opdagelse iblandt den« (s. 58). Bent Bang Larsens bog er en god rejsefører på en sådan opdagelsestur i det nordjyske.

Bogen afsluttes med et kort over Nordjylland med angivelse af omtalte kirker, en liste med forslag til videre læsning og et noteapparat. De to sidstnævnte sammen med bogens emne, der mere er et nationalt end et nordjysk fænomen gør, at bogen også med udbytte kan læses søndenfjords, for nu at slutte i forfatterens tone.

Henrik Gjøde Nielsen

Tatjana Fjodorova, Birgit Leick Lampe, Sigurd Rambusch og Tage Sørensen: Martin Spangsborg. En dansk opdagelsesrejsende i russisk tjeneste, 1999, 295 s., 290 kr.

Den russiske ekspansion i første halvdel af 1700-tallet var, som i senere tider, både rettet mod Europa og mod Asien. I Sibirien var der primært tale om et kolonisationsarbejde, hvor etableringen af forter og byer samt simpel udforskning og kortlægning var det overordnede. Det var nødvendigt at indforskrive udenlandsk know-how, og bl.a. af politiske grunde valgte russerne folk fra lande, som ikke ville udgøre nogen trussel i østen. Af danskere er Vitus Bering mest kendt, men hovedpersonen i denne bog, Martin Spangsborg (169x-1761), udøvede nogenlunde samtidigt også en betydelig indsats under de to ekspeditioner omkring Kamtjatka (1725-30 og 1733-43).

Der er blevet skrevet meget om ekspeditionerne; men primært med udgangspunkt i ekspeditionernes leder, Vitus Bering, og (af russiske historikere) om Spangsborgs kollega, A.I. Tjirikov. En del af litteraturen er meget tendentiøs: forfatterne har haft deres personlige og især nationale sympatier. Denne bog bygger i væsentlig grad på russisk arkivmateriale fra flådearkivet i St. Petersborg, dels på et omfattende oplæg fra tidlige vicedirektør ved flådearkivet, Tatjana Fjodorova. På trods af omfattende kildestudier er det ikke lykkedes at finde frem til oplysninger om Martin Spangsborg, før han er indtrådt i russisk tjeneste. Selv hans fødested, Spangsborg i Jerne sogn ved Esbjerg, stammer fra en oplysning, han gav til en medrejsende!

Den første ekspedition foregik samlet, bortset

fra en del af turen gennem Sibirien til Okhotsk, hvor Spangsborg ledede transporten af tungt gods. I Okhotsk byggedes et skib, som sejlede til Kamtjatka, hvor endnu et skib blev bygget. Herfra sejlede op langs østkysten til det stræde, som senere blev opkaldt efter Bering. Her besluttede Bering efter at have rådført sig med sine officerer at vende om, idet han nu mente at være sikker på, at der ikke var nogen landtange mellem Asien og Amerika. Det var der heller ikke, men teoretisk kunne der længere mod nord være en bue, som forbandt de to kontinenter. Der var derfor dengang en vis kritik af Berings beslutning (som blev støttet af Spangsborg). Ud over denne lidt omtvistede opdagelse af Beringstrædet var udbyttet af ekspeditionen en langt bedre kortlægning af Sibirien, både dets indre langs rejseruterne og kysterne.

Den anden ekspedition skulle dels udforske søvejene til Amerika og til Japan fra Kamtjatka, ishavskysten fra Arkhangelsk til Ob samt endelig kortlægge Kurilerne. Spangsborgs arbejde var for en stor del i det forberedende arbejde, idet så godt som alt skulle udføres på forskellige steder i Sibirien, ligesom der skulle skaffes proviant fra lokale embedsmænd. Af selve opdagelsesrejserne skulle han stå for undersøgelsen af søvejen fra Kamtjatka til Japan og kortlægningen af Kurilerne. Omfanget af forberedelserne kan ses af, at Spangsborg stod for bygningen af to fartøjer i Jakutsk, før han drog videre, og i årene 1734-37 stod han for opbygningen af værft og anlæg i Okhotsk. Samarbejdet med de lokale embedsmænd undervejs var meget ringe, og ofte måtte der tages beslutninger, som var på kanten af instruks. Dette skulle give anledning til mange klager senere. Først i 1738 kunne Spangsborgs ekspedition stå ud med tre skibe. Pga. de vanskelige forhold blev kun Kurilerne kortlagt det år, men det næste lykkedes det at nå til Japan. På trods af at Japan var lukket af for fremmede, og kontakten blev sporadisk, lykkedes det dog for en af hans kaptajner på trods af instruks at få tættere kontakt med beboerne. En sidste rejse i 1742 måtte opgives undervejs pga. læk i skibet.

Ekspeditionerne bar præg af stridigheder, ikke blot med de lokale, men også ekspeditionslederne indbyrdes. De ærekære og ambitiøse officerer havde for vane at indsende klager over hinanden (og det giver et godt, om end tendentiøst, kildemateriale), og man gik ikke af vejen for fejltolkninger på grænsen til ulydighed, hvis det kunne give et bedre personligt resultat. Efter Berings død 1741 opstod der selvfølgelig strid om, hvem som skulle have den øverste ledelse, og her gik Tjirikov, en af Spangsborgs fjender, af med sejren. Desuden blev ekspeditionerne inddraget i politiske stridigheder i St. Petersborg, og enden på det hele blev, at ekspeditionerne indstilledes. I den forbindelse under-

søgte klagerne mod Spangsborg, og han måtte bruge sin tid på at forsvare sig i en overgang under arrest, til dommen faldt 1747. Kun på enkelte punkter blev han kendt skyldig, og straffen var allerede udsønt i forbindelse med arresten.

Fra 1749 var Spangsborg i Arkhangelsk, hvor han hurtigt blev indviklet i en ny sag pga. et skibsforlis, men blev dog til sidst frifundet. Imidlertid bevirkede disse sager, at han blev forbigået ved forfremmelser, og han kom heller ikke mere i tjeneste inden sin død. I bogen er der en større gennemgang af de enkelte retssager. Det kan virke lidt omstændeligt, men her kommer man nu dybere ned i forholdene. Desuden er det velbegrunderet, idet der har været megen diskussion om disse sager.

Meget af bogen går med beskrivelser af rejser fra sted til sted og vanskelighederne derved. Det kan til tider virke lidt uoverskueligt og langtrukket for den, som ikke er meget inde i Sibiriens geografi. Der er gengivet lidt etnografisk materiale fra Spangsborgs tid. Til sidst søges at give en karakteristik af Spangsborg. Den går primært på de militært-faglige egenskaber i forbindelse med klagerne, og det kunne være rart, hvis undersøgelsen gik lidt videre end et indlæg i den eksisterende diskussion. Om den ene eller anden officer havde ret i denne eller hin afgørelse, kan være svært at afgøre i dag. Det kunne have været spændende med en vurdering af, hvordan det var at være udenlandsk officer i Rusland. Ellers er der mange gode eksempler, hvor rejsebeskrivelserne bliver sat i en større sammenhæng. En vurdering af Spangsborgs kartografiske egenskaber er der kun små tilløb til, (og det nævnes, at man ikke har søgt at gøre det). Det turde være lidt synd, for det var netop noget, han huskes for i dag.

Peter Korsgaard

Christian Larsen (udg.): Biskop Balles Visitatsbog 1799-1807, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1999, 505 s., 300 kr.

Nicolai Edinger Balle (1744-1816) var Sjællands biskop mellem 1783 og 1808, og hans embedsperiode faldt sammen med en kirkelig brydnings-tid. Under inspiration af oplysningsfilosofien blev der nu åbent sat spørgsmålstegn ikke blot ved kirkens nedarvede lære (f.eks. Jesu mirakler, Opstandelsen, Himmelfarten og Treenigheden), men også ved kirken som institution og gejstligheden som stand, og mulighederne for offentligt at fremsætte denne kritik var så vide som ingensinde før. De mest yderligtgående kritikere blev kaldt rationalister. Kirken og dens mænd kunne således komme ud for beskyldnin-

ger for at være folkefordummende og parasitære. I den situation blev en del præster usikre i deres præsterolle og søgte et langt stykke hen ad vejen at give indrømmelser til deres kritikere. Balle selv bevægede sig også moderat i forhold til den nedarvede lære. Det viser hans *Evangelisk-christelige Lærebog 1791* (forfattet sammen med hofpræsten Christian Bastholm), som alle i Danmark, der skulle konfirmeres frem til 1856, skulle stifte bekendtskab med og helst lære udenad. Ironisk nok betød Balles afblegede ortodoksi, at han i sin eftertid blev betragtet som alt for rationalistisk, mens han i sin egen samtid var blevet anset for ikke tilnærmelsesvis rationalistisk nok. Ellers søgte Balle som biskop at imødegå de mange kirkekritikere, dels ved at udgive tidsskriftet *Bibelen forsvarer sig selv* (1797-1802), hvori han søgte at gendrive alle angrebene på religion og kirke, store som små, dels ved at holde orden i kirkens egne rækker gennem flittig visitatsvirksomhed i sit stift. I alt 5 visitats-ture gennem stiftet blev det til i hans embedstid, og det er Balles optegnelser fra de to sidste visitatsrejser (hvor han ikke nåede helt gennem den femte og sidste), som Kildeskriftselskabet nu har ladet udgive ved cand. mag. Christian Larsen. Og det er der gode grunde til, for ikke blot er visitatsbøgerne centrale kilder til kirke- og præstehistorie, men også til skolehistorie (idet undervisningsforholdene lå i kirkeligt regi), personalhistorie og til lokalhistorie generelt.

Således er hver enkelt præst, degn og skolelærer blevet vurderet, og kundskabsniveauet hos sognets ungdom, som blev overhørt ved visitatsgudstjenesten, karakteriseret under ét, ligesom der forekommer bemærkninger om menighedens fremmøde. Selv om der var mødepligt, blev denne ikke altid taget alvorligt. Karakteristikkerne af præster og degne er personlige, åbenhjertige og farverige. I forbindelse med visitatsen i Skamstrup og Fryndal sogne ved Holbæk i 1803 noterede Balle således, at sognepræsten hr. Schonning »prædikede over 2 Tim. 3,13-17 opbyggeligt, smukt og rørende. Han catechiserer [dvs. overhører ungdommen i kristendomskundskab, anm.] og messer godt. Degnen Msr. Heyde synger godt og catechiserer meget vel« (s.193). Og i 1805 hedder det om præsten hr. Lund i Keldby på Møn, at han »prædikede over Marc. 2,17 grundigt, Evangelisk-Christeligt, smukt og opbyggeligt. Han catechiserer meget godt og messer vel«. Og om den lokale kirkesanger Hiorth skriver Balle, at han »synger godt og catechiserer vel nok« (s. 281). Disse personlige karakteristikker er selvfølgelig Balles egne og alt andet end objektive iagttagelser, ligesom det ikke er helt lige til at sige, hvori forskellen mellem f.eks. »godt« og »meget godt« består.

Balle stødte også på de nymodens rationalistiske præster på sin visitatsfærd, og over for dem

viste han nøgtern og resigneret tolerance. Om den prædiken, som blev holdt af præsten hr. Me-den i Tikøb og Hornbæk sogne under visitatsen i 1800, hedder det således, at han »*prædikede over Luc. 2,52. Men rørte ikke Texten. Hans Tale var skøn, filosofisk og opvækkende, ey heller utydelig. Men Guds Ord savnedes*« (s. 87). Og efter visitatsen i Ledøje-Smørum i 1800 kom Balle ved middagen i præstegården for skade at sige et par spøgefulde bemærkninger om »*Philosophie, Kantianisme, Republikanisme og andet saadant*«. I overværrelse af den lokale degn, nabopræsten m.fl. måtte Balle så se sig taget i skole af den lokale sognepræst, Jens Bindesbøll, der angiveligt blev vred, opbragt og ligefrem grov. Herom noterede Balle sagtmodigt: »*De stolte Præster have ingen Ærbødighed eller Kierlighed mere tilovers for deres Bishop*« (s. 106).

Måske var de rationalistiske præster blot et højtråbende mindretal. Udgiveren bemærker (s. 15) i hvert fald, at af de ca. 250 præster, som Balle mødte på sin fjerde visitatstur (1799-1804), var kun de 18 rationalister. Men dette stemmer ikke med de erfaringer, som en af Balles efterfølgere på Sjællands bispestol, Jakob Peter Mynster (biskop 1834-54), gjorde, da han foretog visitatsrejser i stiftet. Mynsters optegnelser er udgivet ved Bjørn Kornerup (*J.P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-1853, I-II, Kbh. 1937*), og af Kornerups indledning fremgår det, at skønsmæssigt 3/4 af stiftets præster endnu i 1840'erne »*mere eller mindre [synes] at have tilhørt Rationalismen*« (bind I, s. LII & LVII). Med andre ord viser de to bispers visitatsbøger, at på det tidspunkt, hvor rationalismen traditionelt siges at have været mest udbredt, omkring 1800, tilhørte kun et lille mindretal af stiftets præster denne retning, hvorimod det store flertal var rationalister på et tidspunkt (op imod 1850), hvor rationalismen ellers siges at have været udryddet. Her må man dog være opmærksom på, at Balle og Mynster (og måske også udgiverne af deres visitatsbøger) kan have lagt noget forskelligt i begrebet rationalisme. Tillige kunne det tænkes, at de rationalister, Balle mødte, blot var forskræp om en udvikling. De rationalistiske præster på Balles tid var alle unge og nye i embede, hovedparten af rationalisterne kom måske først i embede efter Balles afgang som biskop (1808), men sad måske til gengæld i embedet indtil langt op i Mynsters periode.

Også skolerne blev visiteret, skolelærerne og undervisningens kvalitet karakteriseret og skolebørnenes niveau vurderet kollektivt. Tilstandene her var varierende, og en skole, hvor slet ingen børn var mødt op, da bispren skulle visitere, var et undtagelsestilfælde. Den forekomst af mange landsbyskoler, som Balles visitatsbog dokumenterer, vil forhåbentlig medvirke til, at dansk skolehistorie snarest bliver skrevet om,

således at den skelsættende og pionéragtige betydning, som Det provisoriske reglement for almueskolevæsenet på landet i Sjælland, Fyn, Lolland og Falster af 1806 for slet ikke at tale om Anordningen for almueskolevæsenet på landet i Danmark af 29. juli 1814 traditionelt bliver tillagt, måtte blive kraftigt nedtonet. Også skolerne i købstæderne (både almueskoler og latin-skoler) fik besøg af biskoppen, og det samme gjaldt hospitalerne (plejestiftelser). Skolerne og kirkerne i hovedstaden blev derimod ikke bispevisiteret.

Det ovenstående har forhåbentlig givet en ide om visitatsbogens beskaffenhed og (nogle af) dens mange anvendelsesmuligheder som kilde-materiale. Disse lettes også af, at bogen er forsynet med både person- og stedregistre, ligesom Balles optegnelser er realkommenteret på grundlag af eksisterende litteratur og utrykt arkivmateriale. Ligeledes findes der en ordforklaring. Her defineres *Cantor* som »*kirkelig embedsmand i byerne*«. Denne definition er ikke forkert, men kunne gerne have været mere præcis.

Udgiveren har i indledningen gjort rede for Balles levnedsløb, kirke-, menigheds- og præsteforholdene samt skolevæsenets tilstand og tidens teologi, og har herunder søgt at sammenfatte Balles mange bemærkninger til noget generelt. Også en litteraturliste er der, her savner jeg dog Georg Hansens bog *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede. En kulturhistorisk Undersøgelse* (1947), så meget des mere som sammes værk om degnen er med.

På grundlag af sine optegnelser indsendte Balle indberetninger om sin visitatsvirksomhed til Danske Kancelli, datidens Justits-, Undervisnings- og Kirkeministerium. Christian Larsen bringer eksempler på, hvordan indberetningerne til kancelliet var langt mere kortfattede, tørre, ja rent ud sagt kedelige i forhold til visitatsbogen. Det er især de åbenhjertige og personlige karakteristikker af de præster og skolelærere, Balle kom i berøring med, som ikke blev indberettet til kancelliet. Således blev ufordelagtige bemærkninger skilt fra, og også passager, hvor Balle kom med personlige bemærkninger og kritiske kommentarer om verdslige myndigheders manglende vilje til at håndhæve kirketugtlovgivningen, holdt han også for sig selv. Dette får en til at spørge, hvad Balle egentlig ville med alt det, han nedfældede i visitatsbogen, når kun en lille del af det kom med i indberetningerne. Det kunne have været interessant med lidt nærmere overvejelser over dette, eftersom det har betydning for bedømmelsen af visitatsbogens troværdighed og dermed dens anvendelsesmuligheder som kilde. Var visitatsbogen fra Balles side en måde at få styr på sine mange indtryk og oplevelser under visitatsrejsen? Eller var det til sammenlignende brug næste gang, han visiterede pågældende sogn eller skole, for

at kunne konstatere, om det var gået frem eller tilbage siden sidst (på samme måde som benyttelse af kildeudgaven har mulighed for)? Eller var det for at have nært kendskab til forholdene i sit stift, til brug når f.eks. en præst eller degn søgte forfremmelse? De forskellige mulige forklaringer behøver ikke at udelukke hinanden. Men hvorom alting er, vil kildeudgaven af Balles visitatsbog under alle omstændigheder helt sikkert finde anvendelse i mange sammenhænge.

Michael Bregnsbo

Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 79, 1999, 506 s., 198 kr.

I indledningen til sit monumentale værk om etableringen af det sønderjyske kommunestyre konstaterer Furdal med rette, at forskningen i kommunestyret har været et forsømt område i dansk historieskrivning. Ganske vist har der, som Furdal gør opmærksom på, været en stigende interesse for sognekommunerne, stimuleret af det righoldige materiale, men Furdals undersøgelse af det sønderjyske kommunestyre under overgangen fra preussisk til dansk administration er så absolut et pionerarbejde. Der er nemlig tale om den første samlede, systematiske bearbejdning af kilderne til de administrative og økonomiske problemer i forbindelse med kommuneomlægningen efter genforeningen, der følges til dørs i form af en gennemgang af de økonomiske konsekvenser for de enkelte kommuner.

Fremstillingen er opdelt i seks hovedafsnit. Der indledes med en gennemgang af det sønderjyske kommunestyre under preussisk administration, hvor man får en kompetent og nyttig indføring i det administrative system, der udmøntedes som en blanding af statslig ensretning og lokale traditioner, men med eftertryk på det sidste. Eller med Furdals egne ord – »den preussiske stats magt og afmagt«. Egentlig når forfatteren vel her frem til den samme konklusion som Oswald Hauser, som han ellers gerne vil distancere sig fra, men Furdal ser i højere grad resultatet som et udtryk for preussisk afmagt og pragmatisme end for den »differenzierten Einheitsstaat«, som Hauser har fremhævet. Fra slutningen af 1880'erne indtraf imidlertid en betydelig opstramning og undertrykkelse af de dansksindede nordslavigere, der i den almindelige historiske bevidsthed er blevet identificeret med den preussiske overpræsident i Slesvig efter 1897, von Köller.

I det næste afsnit, »Genforeningen i støbeske-

en«, følger man forhandlingerne om de lovgivningsmæssige rammer for genforeningsprocessen i samspillet mellem centraladministrationens embedsmænd og lokale folk som H.P. Hansen og Martin Hammerich, hvis position i Kriegerudvalget og senere det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender betød en mere smidig genforeningsproces.

Det følgende afsnit, »Sogneudvalgene træder i funktion«, omhandler de drøje forhandlinger om sammenlægningen af de små preussiske landkommuner til større sognekommunale enheder. I sogneudvalgene indtrådte repræsentanter fra de forskellige landkommuner, der var beliggende i kirkesognet, for at forhandle en overenskomst om sammenlægning. I dette afsnit når forfatteren helt ned i græsrodshøjde til de mange lokale konflikter af økonomisk og kulturel karakter. Problemerne var mangfoldige og især knyttet til spørgsmål vedrørende overtagelse og afvikling af landkommunernes formue og gæld. Andre spørgsmål kan vel med vore øjne karakteriseres som rene bagateller, men Furdal har naturligvis ret i, at det ikke blev oplevet sådan af de involverede, og at man må tage forhandlingerne på ordet, hvis man vil afdække de økonomiske, sociale og kulturelle strukturer, der lå bag konflikterne. I 36 af de i alt 83 sogne, hvorfra Furdal har fået kendskab til overenskomsterne, kunne sogneudvalgene uden videre godtage amtets standardoverenskomst, mens man i de resterende sogne måtte ty til lokale overenskomster og ikke sjældent med amtet som jorde-moder. I visse tilfælde, hvor situationen var gået helt i hårknode, måtte amtet skære igennem og simpelt hen diktere en overenskomst.

I Tønder Amt fungerede Paul Christian Ste-mann som amtsassessor, og netop i dette amt kunne forhandlingerne i de fleste tilfælde løses ved standardkontrakt. Uanset de lokale forudsætninger for denne forholdsvist smertefri sammenlægning i Tønder Amt, bidrager Stemanns administration til det indtryk vi fra danmarkshistorien har af slægten Stemann som særdeles håndfaste, for ikke at sige bryske, administratorer i enevældens ånd. Hvor det derimod blev nødvendigt at forhandle en lokal overenskomst, er det Furdals vurdering, at der var et uhyre misforhold mellem den energi og det tidsforbrug, der blev investeret i disse forhandlinger, og så det meget snævre spillerum for forhandlingerne. Furdal kan nemlig overbevisende dokumentere, at lokale særinteresser på forhånd var dømt til at lide nederlag over for lovgivningens intentioner om at etablere større kommunale enheder i Sønderjylland.

Afsnittet om sogneudvalgenes virksomhed er sammen med den senere gennemgang af sognekommunernes udgifter efter min opfattelse af-handlingens mest spændende og betydningsfulde. Samtidig afspejler det både afhandlingens

styrke og svagheder, og skal derfor give mig anledning til nogle mere principielle overvejelser.

Furdal har tydeligvis styr på de store linier i sit materiale, hvad der dokumenteres i de korte og præcise sammenfatninger til de enkelte afsnit og ikke mindst i den afsluttende konklusion. Så meget mere må man derfor beklage, at Furdal har disponeret dette meget spændende afsnit sogn for sogn i stedet for tematisk efter karakteren af de forskellige konflikter. Det vanskeliggør overblikket, mens man til gengæld bliver klog på, hvordan forhandlingerne foregik i Lintrup, Hørup, Øsby, Kegnæs m.fl. sogne – *you name it* – i alt over en snes sogne! Dog synes forfatteren selv at have været opmærksom på denne svaghed, således at vi til sidst får nogle tematiske underafsnit, disponeret efter land-by konflikten – oven i købet hele fire afsnit i rad og række med identisk overskrift – men karakteristisk nok fremdeles disponeret omkring enkelte sogne.

Materialiets proveniens synes således at have været det styrende dispositionsprincip, og det er synd, for på forhånd har Furdal stillet nogle spændende spørgsmål til sit stof. Han vil således afdække samspillet af fællestræk og særtræk i forhandlingerne og ikke mindst problematisere forestillingen om sognet som en kulturel og politisk enhed. Denne problematik bliver da også dokumenteret overbevisende i gennemgangen af de udvalgte sogne, men dispositionen betyder samtidig, at læseren må sammenstykke sit helhedsindtryk af forfatterens overvejelser og resultater på grundlag af de mange isolerede sogneundersøgelser. Det forekommer ikke hensigtsmæssigt, når det netop er forfatterens erklærede hensigt at afdække de overordnede strukturer bag de mange »bagateller«.

I udpræget grad har forfatterens kikkertsigte også spærret for udsynet til anden forskning på området. Først og fremmest springer det i øjnene, at han ikke har udnyttet den oplagte mulighed for at perspektivere sine resultater med Harry Christensens mere socialhistorisk anlagte undersøgelse af kommunestyret i Aalborg Stiftamt. På forhånd er der jo ingen grund til at antage, at de fællestræk, som Furdal har blotlagt, nødvendigvis var *sønderjyske* fællestræk, så meget mere som de nationale konflikter tilsyneladende spillede en beskedent rolle i den kommunale dagsorden i Sønderjylland.

Ligeledes kunne der være anledning til at vende blikket mod vore nordiske broderlande, hvor lokalhistorien såvel teoretisk som empirisk har været prioriteret højere end her i landet. Furdal kan f.eks. påvise et konfliktmønster, hvor et økonomisk rationale ofte må vige for nogle kulturelt og traditionelt betingede modsætningsforhold i sognet, eller for en generel uvilje mod centralisering og statsligt diktat. Det bringer jo begrebet »kommunalisme« i søgelyset,

som har vist sig som et anvendeligt analytisk redskab i bl.a. den svenske forsker Peter Aronssons nyligt udkomne undersøgelse af det lokale selvstyre i Småland frem til 1850. Med Aronsson kan kommunalismen bestemmes som en særlig egalitær politisk kultur i almuen, baseret på participation og konsensus, der kunne mobiliseres som politisk potentiale over for såvel centrale som lokale myndigheder. Dette er selvfølgelig en idealtypisk beskrivelse, men var det mon ikke det, der stod på spil, hvis de små landkommuner skulle opluges af de større sognekommunale enheder? Og var det mon ikke typisk den slags modsætningsforhold, som aktørerne ikke selv var i stand til at sætte ord på, for nu at citere en af Furdals egne formuleringer (s. 376)? Selv om Aronsson beskæftiger sig med en tidligere periode kunne perspektivet vel være relevant for en hvilken som helst beskæftigelse med kommunestyret i en overgangs- og moderniseringsfase, som det var tilfældet i Sønderjylland. Det må ikke mindst gælde i stationsbysogne, hvor Furdal kunne have trukket på resultaterne fra stationsbyprojektet. Forfatteren har således i flere tilfælde undladt at udnytte de oplagte muligheder, der foreligger for en perspektivering af hans dybtgående kildestudier.

I afhandlingens tre slutafsnit om sognekommunernes økonomiske status og drift har Furdal anlagt en mere tematisk synsvinkel, der muliggør et videre udsyn. I afsnittet, »Sønderjylland år 0« får vi en generel oversigt over landsdelens hele økonomiske situation og erhvervsstruktur, mens de følgende to afsnit er helliget en gennemgang af sognekommunernes økonomiske status og drift i de første år efter genforeningen. Furdal perspektiverer til stadighed sine resultater til forholdene i kongeriget og kan tegne et overbevisende billede af landsdelens status som krisepræget lavindkomstområde med den såre beklagelige kombination af højt kommunalt skattetryk og lavt kommunalt serviceniveau. Den høje beskatning kunne ikke omsættes i tilsvarende kommunale ydelser til borgerne, men måtte reserveres til afdrag og renter på den kommunale gæld. Det var simpelt hen skrøen uden ende. Sognekommunerne i Haderslev Amt kørte f.eks. typisk med et driftsunderskud på op imod en femtedel af driftsudgifterne mod et underskud på knap 10% i kongeriget, og mens den kommunale låntagning i kongeriget i højere grad skyldtes en ekspansiv økonomi med betydelige investeringer, gik den altså i Haderslev Amt til finansiering af den daglige drift.

Det er på en gang spændende og deprimerende læsning, og der rejses også i denne sammenhæng helt centrale problemstillinger som f.eks. »natvægterstat« kontra »socialstat«, de sociale modsætningsforhold mellem hartkorn og lønarbejde, samt spørgsmålet om de nationalpolitiske konflikter i kommunalpolitikken. Desværre skal

man dog finde disse mere principielle problemstillinger spredt over de administrativt disponerede delafsnit, og i al fald denne anmelder har ikke følt sig tilfredsstillet af Furdals behandling af de nationalpolitiske aspekter af kommunalpolitikken.

I et værk, der som det foreliggende når helt ned i den sønderjyske dagligdag, vil man naturligvis med særlig interesse lede efter spor af nationale modsætningsforhold, men de var tilsyneladende fraværende i den kommunale dagsorden. Dette er i sig selv et meget interessant resultat og svarer i øvrigt udmærket til det billede, som jeg har dannet mig på grundlag af egne undersøgelser af forholdene i Præstø og Randers Amter i 1800-tallet. Den lokale dagsorden havde sin egen logik og tematik i forhold til den centrale politiske dagsorden. Alligevel lades læseren lidt i stikken af Furdal, for selv uden at henfalde til nationalromantik forekommer resultatet så forbløffende, at spørgsmålet havde fortjent en mere sammenhængende behandling inden for afhandlingens rammer. Emnet tages f.eks. op i forbindelse med spørgsmålet om forhandlingerne om Gråsten godsdistrikts kommunale tilhørsforhold, hvor den tysksindede forpagter havde ønsket en skattemæssig særordning inden for sognekommunen. Han fik ikke sine krav igennem, men undervejs følte et medlem af sogneudvalget sig foranlediget til offentligt at tage forpagterens adfærd og karakter i forsvar og karakteristisk nok i sammenhæng med en følelsesladet kritik af Indenrigsministeriet. Det nationalpolitiske spillede altså, konstaterer Furdal i denne sammenhæng, højst en marginal rolle. I forbindelse med sognekommunernes høje udgifter til skolevæsenet, der helt atypisk i sammenligning med de øvrige udgiftsposter lå væsentligt over niveauet i kongeriget, synes Furdal imidlertid at forudsætte det modsatte – »Skolevæsenet var om noget den nationalpolitiske kampplads par excellence«, skriver han således (s. 335). Alligevel forklarer Furdal først og fremmest udgifternes niveau med forhold, der var uden forbindelse med den nationale problematik, samtidig med at han får punkteret nogle myter om nedslidte bygninger og særlig høje lærerlønninger. Her efterlades læseren i vildrede.

I sin meget velskrevne og klare sammenfatning af afhandlingens resultater fremsætter forfatteren til slut nogle mere principielle overvejelser om lokalhistoriens placering i forhold til rigshistorien. Man kan kun bifalde hans betragtning om, at sognekommunerne ikke kan opfattes som miniudgaver af storsamfundets historie, og at forklaringer og tolkninger som oftest skal findes på det lokale plan. Endvidere at lokalhistorien må gribes komparativt an ved sammen-

ligning med andre lokaliteter, men netop denne komparative indfaldsvinkel lægger vel op til en tematisk, frem for en administrativ disposition, der er baseret på kildernes proveniens. Og selv om sognekommunen, som forfatteren fremhæver, er noget unikt, er det ikke ensbetydende med, at sognehistorien også er noget unikt, eller rettere, at den kun skal beskæftige sig med det unikke. I så fald ville dens primærpublikum jo blot være det pågældende sogns beboere. I en vis forstand er ethvert historisk fænomen jo noget unikt – det gælder så sandelig ikke kun for lokalhistorien – men historikeren vil gerne tilstræbe et generaliserende niveau, uden at gøre vold på forskellighederne, eller med forfatterens foran citerede målsætning, nå fra »bagatellerne« til strukturen. Og lokalhistorie og lokalsamfund er jo overhovedet kun forskningstermer, der kan tænkes i kraft af større enheder og i samspillet med dem. Med et højere teoretisk ambitionsniveau havde forfatteren haft bedre redskaber i hænde til at bygge bro mellem de forskellige niveauer og mere tilfredsstillende påvise, hvad han selv fremhæver i sine slutord, nemlig at lokalsamfundet og dets udvikling ikke blot (anmelderens kursivering) er en passiv refleksion af den generelle historie.

Hvis det havde været forfatterens erklærede projekt at skrive en rent administrationshistorisk afhandling, ville der naturligvis ikke være det samme grundlag for ovennævnte indvendinger. Men heldigvis har hans ambitionsniveau været præget af en strukturhistorisk synsvinkel, der altså uheldigvis ikke er blevet konsekvent gennemført i dispositionen. Det skal nemlig endnu en gang fastslås, at der er tale om et Herkulesarbejde, hvor et gigantisk materiale er blevet bearbejdet, og et omfattende talmateriale er blevet præsenteret i instruktive tabeller med henblik på at dokumentere de særegne forhold i Sønderjylland og for landsdelens beboere. Perspektivet rækker langt ud over de rent administrative forhold, og samtidig er man fuldstændig tryk ved forfatterens kildekritiske vurderinger af materialet og dets bæreevne. Han har et klart blik for de problemer, det frembyder, og tager dem ædrueligt med i sine vurderinger, hvor de ikke lader sig overvinde. Man må meget håbe, at Furdal også i fremtiden vil udnytte sine resultater af de mange, mange timers arbejde foran den 15 tommers skærm og udmønte indsigterne fra sin egen og andres forskning af det kommunale selvstyre i en mere problemstyret gennemgang. For os andre foreligger der foreløbig et helt uomgængeligt værk til inspiration og perspektivering i den fortsatte beskæftigelse med det kommunale selvstyre og lokalhistorien overhovedet.

Niels Clemmensen

Peter Dragsbo, Harriet M. Hansen, Mogens Bo Henriksen, Bjarne Porsmose og Charlotte Dreyer Skov: Silkesog-net. Brenderups historie fra oldtid til nutid, Støtteforeningen for Ejby Kommunes lokalhistoriske Arkiv, 1999, 212 s., 195 kr.

Justesens Familiefond har bekostet denne bog om Brenderup sogns historie, skrevet af en række dygtige arkiv- og museumsfolk i det fynske. *Silkesognet*, således kaldet pga. dets vedholdende velstand hidrørende fra fortidens avl af humle, tobak, frugt og grønt, er i vore dage mere kendt fra bagsmækken af trailere, »krumtappen i den danske grå økonomi«, som bogens redaktør Peter Dragsbo formulerer det, og det er da også trailerfabrikationen der har givet fonden dens formue, af hvilken en del nu prisværdigt er omsat i en sognehistorie. Der er nemlig eksplicit tale om en sognehistorie om et nordvestfynsk sogn gennem tiderne. Man har bestræbt sig på at skrive en syntese, naturligvis i bevidstheden om, at noget er behandlet dybere end andet. Bogens sigte er da også både at oplyse noget nyt og karakteristisk om sognet, og tillige anspore til videre studier.

Intentionen om syntesen, sognehistorien, har tilsyneladende også haft indflydelse på bogens tilrettelæggelse, fra den gamle (u)skik med at placere indholdsfortegnelsen bagest i bogen, til det forhold, at ingen af kapitlerne er med angivelse af forfatter. Vil man vide, hvem der har skrevet hvad, må man søge oplysningerne i forordet. Disse oplysninger er imidlertid ikke systematisk anført, så for nogle kapitlers vedkommende kan man ikke vide sig sikker på ophavsmand/kvinde. Dette må være gjort for at understrege bogens syntesekarakter, den kontinuitet som kendes fra mange traditionelle sognehistorier, men kontinuiteten holder ikke bogen igennem.

Første halvdel af bogen (s. 5-96) dækker sognets historie fra oldtid og vikingetid, middelalder og tiden fra 1500- til 1800-tallet, mens bogens anden halvdel (s. 97-206) behandler forskellige specielle aspekter, fra hovedgårde og humleavl, over sogn og folkestyre til jernbanebyen Brenderup. Derpå følger et kapitel om kirken, som dækker hele perioden fra middelalder til nutid, et kapitel om Brenderup som skoleby og et kapitel om de nye tider, der slutter i 1999,

efterfulgt af en kort redegørelse for kildemateriale og en mere udførlig litteraturliste. Bogen er således både en sognehistorie, og en række artikler om særlige forhold. Af hensyn til overskueligheden havde det derfor været bedre, om man havde ladet den første del udgøre en selvstændig hoveddel, og i tilrettelægningen angivet, at man i anden hoveddel bevægede sig ind på specialområder, og så iøvrigt anført forfattere til de enkelte kapitler, for *Silkesognet* er både en sognehistorie og en antologi, skrevet af et forfatterkollektiv og en række individuelle forfattere. En sådan markering af to hoveddele ville være en håndsrækning til læseren, som bogen udmærket kan bære.

Det er nemlig en fin bog, der her fremlægges for offentligheden i Brenderup og Danmark, dygtigt skrevet, på baggrund af grundigt kildearbejde og engagement. Bogen kan virkeligt inspirere i og uden for sognet for så vidt angår de behandlede emner, og også i formidlingen gives gode modeller, som f.eks. Mogens Bo Henriksens tidstavle med jævnføring af kulturhistoriske perioder og fundsteder i Brenderup sogn (s. 6), der på glimrende vis placerer sognets tidligste historie i den overordnede periodisering af oldtidshistorien, som ellers kan virke fjern i mere end en forstand. I den anden ende af historien finder vi kapitlet om jernbaneknudepunkt Brenderup (s. 141-160), hvor Peter Dragsbo er på hjemmebane i stationsbyen, dens baggrund og opståen, erhverv og huse. Her fortælles også historien om Brenderup Maskinfabrik, der blev til Brenderup Trailers, som blev så stor en succes, at man kunne bekoste denne bog om et sogn, hvis navn er kendt, men som kun de færreste kender.

Det har man nu mulighed for at komme til. Det er umagen værd. Et af bogens sympatiske træk er nemlig – som antydnet – at den er skrevet med engagement. I visse af de senere års store byhistorier har man bestræbt sig på at anskueliggøre, at denne eller hin by egentlig ikke er noget særligt, ikke adskiller sig fra andre, og faktisk har en lidt triviell historie, måske for at demonstrere »videnskabelighed«. *Silkesognet* afsluttes (s. 206) med en redegørelse for 1999-initiativer der dementerer påstandene om, at »der ikke er nogen særlig Brenderup-ånd!«, som det anføres. At man med engagement har fulgt denne ånd både gennem århundrederne og i behandlingen af specielle foreteelser, gør ikke *Silkesognet* mindre videnskabelig, men derimod mere interessant og læseværdig.

Henrik Gjøde Nielsen

Anette Giertsen og Bent von Platen-Hallermund: Gentoftebilleder. En kulturrejse – dengang og nu, Ordstrup Bogforlag, 1998, 181 s., 228 kr.

Svend Aage Mørkvig: Gentofte – fra Middelalder til nutid. En historisk-topografisk beretning, Strandbergs Forlag, 1999, 352 s., 280 kr.

Hasse Neerbek: Strøget i Hellerup, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1999, 112 s., 199 kr.

Op mod årtusindskiftet udkom i løbet af ganske kort tid tre bøger om Gentoftens historie. Man skulle næsten tro, at lokalhistorien havde det godt i den store forstadskommune. Men man kunne også få den kætterske tanke, at et lokalarkiv på vågeblus og savnet af et egentligt kulturhistorisk museum i den rige kommune har givet frit spil for lokalhistoriske amatører. Under alle omstændigheder er der en iøjnefaldende modsætning mellem den lokalhistoriske skrivelyst og det meget begrænsede kommunale engagement i det museale og arkivmæssige bevaringsarbejde i Gentofte Kommune. I det følgende er det hensigten at se nærmere på, hvordan egnshistorien dokumenteres og formidles i de tre næsten samtidigt udkomne bøger.

Gentoftebilleder er en nydelig bog. Den slutter sig til rækken af lokalhistorier bygget over temæt før og nu. Det langstrakte format (19x24) signalerer traditionsbestemt lokalhistorie. Bogens udgangspunkt er Øregård-museets store topografiske malerisamling, der som sådan hører til landets righoldigste. Der er nok at tage af, og de fleste kulturhistoriske vigtige steder i Gentofte Kommune kan præsenteres i malerier, tegninger eller stik hentet på Øregårds vægge eller i kældermagasinet under hovedbygningen.

Over for de maleriske skildringer er sat et nutidigt farvefotografi af samme lokalitet. Og herefter kan man så ved hovedparten af modstillingerne mellem før og nu udstøde et »*Ak, hvor forandret!*«. Der er dog undtagelser, f.eks. netop Øregård, hvor det moderne foto overfor den kompetente prospektmaler J.F. Richardts tegning dokumenterer uforanderlighed – samt at parkmyndighederne skulle se at få beskåret buskene foran hovedbygningen. Hvis det allerede er sket, har bogen opfyldt et godt formål.

De øvrige landsteder langs Strandvejen fra Tuborg til Skovshoved blev ødelagt ved den voldsomme bymæssige udbygning af Hellerup i slutningen af 1800-tallet og i første halvdel af forrige århundrede. Lidt nordligere, i Klampenborg, er der derimod bevaret flere smukke landsteder fra 1700-tallets slutning. Det gælder Christiansholm og Sølyst ved Hvidøre, hvor malerier af

Niels G. Rademacher sammen med de moderne fotografier giver indtryk af de endnu eksisterende herligheder. Nicolai Abildgaards prægtige monument ved Emiliekilden på den gamle Strandvej neden for Sølyst eksisterer naturligvis stadig. Det valgte maleri, blandt utallige kunstneriske skildringer af monumentet, er malet 1861 af den populære Strandvejsmaler Carsten Henrichsen. Sidestillet med fotooptagelsen fremgår det, hvor stedmoderligt det romantiske monument er blevet behandlet – og hvor let det rent faktisk ville være at genskabe den fordums herlighed omkring dette sted.

Bogens farvefotografier er optaget af arkitekten Bent von Platen-Hallermund i perioden 1995-1997. Langt fra alle fotos er optaget i det optimale lys; men først og fremmest er den gal med reproarbejdet. Det gule og røde dominerer, og desværre er det sjuskede reproarbejde også gået ud over malerierne, som kun undtagelsesvist gengives i noget, der nærmer sig de autentiske farver.

Den vanskelige fotografiske opgave at placere sig nøjagtigt, hvor maleren stod, har kun sjældent ladet sig gennemføre. Ind imellem kunne der godt være flyttet en skæmmende bil, før fotografiet blev optaget. Når nu f.eks. Ermelundshuset før og nu kan dokumenteres fra omtrent samme vinkel, er det ærgerligt, at fotografiet mest af alt fokuserer på en sort Citroën med nummerpladen NM 22 535 (s.75). Man må håbe, at det ikke er fotografens egen bil. Det kan være en tålmodighedsprøve at få folk til at flytte deres biler; men det relativt velbevarede gamle skolehus på Vangede Bygade burde dog være fotograferet uden den grå folkevogn, KX 49 522, i forgrunden (s. 53).

Forfatteren Anette Giertsen er medlem af både Øregaard-museets bestyrelse og bestyrelsen for Foreningen Øregaard Museums Venner. Hendes tekst giver et godt indtryk af Gentoftens udvikling fra 1700-tallets landsteder og spredte bondebebyggelse til et mondænt, men også mange steder misrøgtet, forstadsmiljø. Det sidste gør den tidligere gentofteborger Hans Edvard Nørregård-Nielsen sagtmødt opmærksom på i bogens indledning, hvor han fastslår, at »*kommunens sans for både bevaring og fornyelse – set i det lange perspektiv – ikke har været imponerende!*«.

Svend Aage Mørkvigs ambition er at beskrive *Gentofte – fra Middelalder til nutid*. Bag på bogen oplyses, at forfatteren er 83 år gammel, ingeniør af uddannelse og i en menneskealder har haft sin gang i kommunen. Mørkvigs bog er klassisk lokalhistorie i mere end en forstand. Det er et imponerende bogværk, den pensionerede ingeniør har begået om sin hjemegns historie. Med god grund henviser Mørkvig i forordet til den fremragende lokalhistoriker Eiler Nystrøm, der med sine bøger *Søllerød Sogn i Fortid og Nutid*

(1911), *Gentofte Sogn i Fortid og Nutid* (1916) skabte fundamentet for den senere historiskrivning om egnene nord for København. I 1934 udgav Nystrøm et tilsvarende værk om Lyngby, før han i 1938 samlede og ajourførte beskrivelsen af de tre kommuner i den stadig meget læsværdige 718 sider store bog *Fra Nordsjællands Øresundskyst*.

Arven fra Nystrøm er tung at løfte. Skønt Mørkvigs titel fremhæver Middelalderen med stort »M« og nutiden med lille »n«, fremgår det af forordet, at hensigten med bogen først og fremmest er »at bringe Gentoftes historie op til nutiden«. Her kan læseren følge den hastige bymæssige udvikling på Gentofteegnen siden 1930'erne og de voldsomme forandringer i forstadskommunens struktur, der er foregået i de sidste 30 år af århundredet. Mørkvig redegør omhyggeligt, og uden småligt hensyn til hvad der er væsentligt og uvæsentligt, for de enkelte lokaliteter og gårdes udvikling i nyere tid, dvs. fra landboreformperioden og frem. Bogens styrke ligger på de afsnit, der vedrører Gentoftes udvikling i forfatterens egen levetid. Mørkvig har støttet sig til byggesagsarkivet på Gentofte Rådhus, der er en guldgrube for studier af den moderne forstadsudvikling. Til gengæld savner man en samlet redegørelse for Gentofte som forsøgsområde for landboreformerne i 1760'erne og som udstykningsobjekt i de gode år omkring 1900. På netop de to områder er Gentofte danmarkshistorie. Det var på Bernstorffs gods, at den tidligste udskiftning i Danmark fandt sted, da bønderne på J.H.E. Bernstorffs initiativ ved lodtrækning delte jorden mellem sig. Det skete i 1765. Godt 100 år senere var Gentofteegnens største jordejer tømmerhandler C.L. Ibsen. Ibsen gennemførte fra slutningen af 1880'erne udstykningsforretninger, der nok kan betegnes som danmarkshistoriens bedst organiserede udstykning af bondejord til bymæssig bebyggelse. Som solid og neutralt iagttagende lokalhistoriker kunne Mørkvig naturligvis ikke finde på at anvende betegnelsen »gårdslagter« om C.L. Ibsen. Både Bernstorff og Ibsen optræder i Mørkvigs bog; men en samlet beskrivelse af især sidstnævntes indsats – herunder nedrivningen af utallige historiske bygninger i de glade dage før bygningsfredningsloven – fortjener vistnok en faghistorisk indsats.

Som traditionel lokalhistorie kendetegnes Mørkvigs bog ved disponeringen efter ejendoms-historien, manglende sammenligninger med tilsvarende lokale og nationale forhold og ingen egentlige problemformuleringer, hvortil kommer en ophobning af data og mange gentagelser. Det er muligvis forkert at bebrejde forfatteren dette; men det manglende udsyn og den begrænsede indsigt i de danmarkshistoriske sammenhænge reducerer bogens rækkevidde – og dens læserskare. Det rejser det tilbagevendende prin-

cipelle spørgsmål om samspillet mellem nationalhistorien og lokalhistorien og den professionelle historiker kontra amatøreren. Da Mørkvig selv berører problemet på første side i sin bog, er det næppe urimeligt at diskutere det her. I forordet tales lettere nedladende om de »universitetsuddannede historikere« (s.11), og andre steder kan man læse vendinger som »den meget videnskabelige afhandling« (s. 349). Det fremgår, at Mørkvig har kontaktet faghistorikere om forskellige spørgsmål. Men om noget egentligt samarbejde er der ikke tale. Det er ærgerligt. Det er helt klassisk, at Mørkvig kan håne historikerne for forskellige unøjagtigheder og fejltagelser omkring Gentoftes lokaliteter mht. årstal og navnestof. Men det er lige så klassisk, at faghistorikeren må anholde, at Mørkvig ikke kender til den danske kirkes historie, når han s. 348 omtaler Gentofte som »et bispesæde i Svend Estridsens tid« – eller endnu værre s. 246 frejdigt, men i modstrid med realiteterne, påstår, at Roskilde blev »bisperesidens« og frigjort af Hamborg/Bremen bispestolen, »da Harald Blåtand omkring år 950 overlod sin kongsgård til kirken«. For god ordens skyld fandt stiftsinddelingen og frigørelsen af Hamborg-Bremen-kirken først sted i anden halvdel af 1000-tallet, med oprettelsen af ærkesædet i Lund i 1103 eller 1104 som kulminationen. Hjælp fra faghistorikerne kunne også have hindret en række misforståelser i forfatterens unødigt komplicerede »undersøgelser vedrørende Gentoftes alder« (s. 347 ff.). Allerede det lidet opløftende, men heldigvis korte, kapitel om »Gentofte sogn i Middelalderen«, viser at forfatteren ikke kender til den konkrete ordlyd af det ældste kildemateriale, der omtaler lokaliteter på Gentoftekanten. Mørkvig hævder, at Gentofte første gang omtales i 1164 og lidt senere, at Ordrup nævnes første gang i 1170, skønt der er tale om, at de nævnes i ét og samme mageskiftebrev fra Absalon i ét brev (afskrift i Esrumbogen), der ikke kan dateres nærmere end til perioden 1164-1177.

Svend Aage Mørkvigs bog bør fremhæves for tilrettelægningen og de gode billedreproduktioner. Bemærkelsesværdigt er det indfaldse kort bagest i bogen. Alt for mange lokalhistorier udgives uden ledsagende kort. Oversigtskortet over Gentofte Kommune er fremragende med indtegnning af nutidens veje og markering af kommunens historiske opdeling med landsbylavene Vangede, Gentofte og Ordrup og egnens øvrige store landejendomme. Beklageligt er det dog, at markeringen af de i teksten beskrevne gårde alene er foretaget med hvide nummererede afmærkninger, men uden forsøg på præcis geografisk placering af de historiske gårdbygninger i forhold til nutidens vejnet.

Historikeren Hasse Neerbeks bog handler om den del af Strandvejen gennem Hellerup, som populært betegnes som Strøget i Hellerup. Efter

en lidt unødvendig indledende omflakken i den nordlige del af Gentofte Kommune – ved Hvidøre, kommer vi frem til det egentlige emne på s. 19: Strandvejens forretningsliv i Hellerup. Strøget i Hellerup omfatter historisk set den relativt korte strækning fra den såkaldte Takstgrænse ved Callisensvej til Margrethevej med en udvikelse nordpå omkring 1920 til Duntzfeldts Allé. Bogens tyngdepunkt s. 19-87 omhandler denne del af Strandvejen, hvorefter bogen afsluttes med et knapt 20-sider langt afsnit om landstedet Øregård samt de to nabo-skibsredere A.P. Møllers og H.N. Andersens ejendomme ved Charlottenlund (s. 91-109).

Begrebet Strøget i Hellerup præsenteres som en markedsføringsbetegnelse. Der savnes en mere præcis geografisk afgrænsning af det beskrevne område, ligesom bogen ville have vundet betydeligt ved et kort med placering af de virksomheder og forretninger, som omhandles i teksten. Bogen indeholder tre kort. Det første allerede over for forordet. Billedteksten postulerer, at kortet, der betegnes som en »rekonstruktion af kort fra 1750«, »viser forbindelseslinierne til Hellerup«. Kortet udmærker sig dog alene ved, at netop det område der er bogens emne fremtræder som en stor sort kvadrat omgivet af 1700-tallets agersystemer og overdrev. Næste kort (s. 15) er udsnit af et vistnok militært kort fra 1828, hvor billedteksten alene oplyser, at man på kortet »kan læse navnene på de mere kendte ejendomme. Udsnit«. Det står der altså. Og det er også rigtigt. Man kan læse navnene! Det sidste kort følger s. 21. Den ledsagende tekst oplyser: »Vejkort fra 1902. Udsnit«. Hverken mere eller mindre. Kortet viser bl.a. Strandvejsstrækningen fra Tuborg i syd til Skovshoved i nord, men knyttes ellers ikke til beskrivelsen af Strøget hverken mht. afgrænsning, udstykninger eller forretningsliv. For fuldstændighedens skyld oplyses ej heller, hvad kortet er udsnit af. I sammenhæng med bogens emne er alle tre kort aldeles ligegyldige.

Er afgrænsningen upræcis, er den småsnakkende beskrivelse af udvalgte forretninger og virksomheder det ikke mindre. Neerbek betegner i indledningen sin bog som erhvervshistorie, hvor sigtet er »at skabe sammenhæng og forståelse for helheden«. Bogen indeholder dog hverken en tematisk eller kronologisk gennemgang af erhvervslivets sammensætning og organisering i Hellerup siden bydelens opkomst. Kun få og tilsyneladende tilfældige tal bringes om arbejdsstyrken, virksomhedernes antal og art, forandringer og kontinuitet. Det er tydeligt, at Neerbek har prioriteret de ældste og største virksomheder, men udvalgte er ikke dækkende, idet flere af de ældre varehuse og købmandsforretninger ikke nævnes, endsiige beskrives. Det brogede forretningsliv, der udviklede sig langs Strandvejen i Hellerup efter 2. verdenskrig la-

des praktisk taget uomtalt: Iris og Irma, Messen ved Callisensvej, herre- og dametøjsforretninger eller for den sags skyld en af Danmarks første sportsforretninger uden for København, Sporty, der fortsat ligger på sin gamle adresse: Strandvejen 149. Ej heller nævnes en af landets ældste, men nu nedlagte, legetøjsforretninger, Rønberg Legetøj i nr. 187 oppe nord for Margrethevej, som tilmed udviklede sig med en filial på St. Kongensgade. Og hvor er alle de små forretninger blevet af: grønthandlerne, slagterne, cykelsmeden, fotografen, blomsterhandleren, fiskehandleren, Norsk Fars og Brugsen? Eller det gamle hæderkronede musikforlag Apollon, Strandvejen 90, der i 1960'erne udviklede sig til Storkøbenhavns vigtigste forretning udi musikinstrumenter. Apollon ligger fortsat på sin oprindelige plads over for Hellerupvej; men værdiges ikke et ord i Neerbeks bog. Det er muligt, at det er alt for vidtløftigt, at få alle disse forretninger med; men forfatteren er selv skyld i efterlysnin-gen, eftersom han undlader at diskutere afgrænsning og udvalg. Blandt Neerbeks mange sidespring er en kort omtale af Hovedbiblioteket på Ahlmanns Allé i Hellerup »egnet af den verdensberømte arkitekt Henning Larsen« (s. 89 f). Det havde været mere relevant, om Neerbek havde ladet et ord falde om det fine børnebibliotek over for Sct. Pedersvej, der modsat Hovedbiblioteket lå på Strøget i Hellerup. I de gamle bibliotekslokaler er der i dag indrettet videobutik!

Af kolofonen fremgår det, at bogen er udgivet i anledning af forretningen Scheel-Larsens 75-års jubilæum. I betragtning af at det er et bestillingsarbejde, må man sige at Scheel-Larsens isenkræmmerbutik i den nordlige ende af Strøget får en relativ beskeden omtale (s. 84 f). Det skjules ikke, at det gamle Scheel-Larsenhjørne ved Duntzfeldts Allé efter et mageskifte i 1987 nu er indrettet til en Netto-butik. Ganske som indgangen til Strøget i København i dag flankeres af amerikanske burger- og discountkæder, markeres begyndelsen til Hellerups strøg, når man kommer fra nord, af nutidens tarvelige danske butikskultur.

Neerbek ofrer rimeligt nok flere sider (s. 40-45) på »Hellerups grundlægger«, Carl Ludvig Ibsen (1837-1917). At Ibsen havde »næse for forretning« behøver Neerbek ikke at gentage. Det er ganske indlysende. Udstykningen af Københavns nordegn i 1890'erne var i høj grad et spørgsmål om brødrene Ibsen. C.L. og A.F. Ibsen delte praktisk taget rovet mellem sig. Carl Ludvig tog sig af gårdopkøbene og udstykningsforretningerne i Hellerup og Gentofte, mens lillebror Adolf Frederik (1839-1899), der kom lidt senere i gang, rykkede nordpå og gennemførte massive opkøb af gårde i Lyngby, Søllerød og Gladsaxe. Det er meget muligt, at brødrene var usædvanligt smukke og kristne mennesker, der

med »en kærlighedserklæring til arbejdet« gennemførte de store udstykninger nord for København; men det havde dog klædt forfatteren, at forholde sig en smule kritisk til de rosenrøde beskrivelser af Ibsens gründer-virksomhed i dertil indrettede festskrifter udgivet af Det Ibsenske Legat.

Forfatterens manglende præcision omfatter også historikerens vigtigste redskab kronologien. Bogens iøvrigt mange fine billeder er kun sporadisk og tilfældigt daterede, og teksten følger ingen kronologi. Tværtimod har det voldt forfatteren svære problemer på én gang at beskrive en vejstrækning efter en logisk geografisk rute og samtidig holde fast i den historiske udvikling. Med utallige krumspring føres læseren frem og tilbage mellem mere eller mindre tilfældige årstal. Et par eks.: Om cigarkassefabrikken på Strandparksvej får vi at vide, at den blev grundlagt i 1901, »men først flyttet til adressen i 1905« og at den i 1920'erne beskæftigede ca. 60 personer. At fabrikken endnu eksisterede i slutningen af 1960'erne og først blev nedrevet omkring 1970 oplyses ikke. Om Hellerup Apotek får vi rigtignok at vide, at det blev grundlagt i 1901, og dernæst hører vi om den lykkelige ejer og hans, hvad Neerbek kalder, »privilegium« til at drive apotek. Først en side senere, og indirekte, kan den skarpsindige læser forstå, at den hr. Colding, der først holdt op i 1938 må være den første apoteker på stedet. At bogen heller ikke er fri for sjuskefejl er billedteksten til et foto fra skibsredervillaen Strandlund et eksempel på. Fotografiet dateres 1959, hvad der sikkert er rigtigt (s. 106). Til gengæld er kvinden på billedet ikke som påstået A. P. Møllers første hustru Chastine, der døde i 1948, men skibsrederens anden hustru Pernille. Omtalen af Store Mariendal er tilsvarende unøjagtig. Det gamle landsteds sidste ejer var Christian 9.'s sønnesøn, prins Viggo (1893-1970), der boede dér til sin død. Skal man tro bogen må huset været blevet revet ned om ørene på den arme prins, idet Neerbek påstår, at »Store Mariendal blev nedrevet omkring 1960«. Det korrekte er imidlertid, at bygningen først blev nedrevet i 1970'erne efter prinsens død og efter flere års heftig debat.

Neerbeks bog kan ikke begejstre en anmelder, der har trådt sine barnesko ved Takstgrænsen og på Strandvejen i Hellerup i 1950'erne og 1960'erne – kørt med sporvogn (linie 1 og 14) og trolleybus (nr. 27) fra Callisensvej, været bud for købmand og grønthandler på Strandvejen, fået 5 kr. i drikkepenge ved den ugentlige udbringning af varer til prins Viggo og drukket sine første øl på Slukefter ved »indgangen« til Hellerup. Gaslugten fra Strandvejsgasværket »hører til et af minderne fra en svunden tid«, skriver Neerbek. Og det er så rigtigt, som det er skrevet, men han skriver også om bryggeriet Tuborg og Karen Volfs småkagefabrik uden at komme ind

på den umiskendelige skarpe lugt af malt fra Tuborg, når vinden var i sydøst, eller den søde, grænsende til det vamble, duft af småkager, der hang over dele af Hellerup, når der blev fyret op under kedlerne hos Karen Volf på Svanemøllevej.

Der blev indledningsvis peget på det paradoksale i det officielle Gentoftes manglende interesse for sin egen historie overfor den blomstrende lokalhistoriske litteratur. Rigtignok stod Gentofte Kommune i 1984 bag ved to værker om kommunens bygninger, henholdsvis bogen *Borgere, Borgmestre og Bygningskunst i Gentofte Kommune 1934-1984* og den fremragende registrant *Huse i Gentofte*. Initiativerne på bevaringsområdet fra dengang er dog ikke blevet fulgt op, og det er bemærkelsesværdigt, at ingen af de her anmeldte bøger forholder sig til de to hovedværker om kommunen, ja i førstnævnte værk er end ikke nævnt i nogen af de tre bøgers litteraturoversigter, skønt den indeholder kompetente redegørelser for både bygningskulturen og Gentoftes demografiske sammensætning og udvikling. Det er anmelderens opfattelse, at alle tre værker havde vundet betydeligt ved en koordinering af den lokalhistoriske indsats i Gentofte. Hver på deres måde kunne forfatterne godt have brugt en hjælpende hånd fra et lokalhistorisk værksted. Det er rent ud sagt sørgeligt, at den store og velstående Gentofte Kommune ikke ønsker at ofre penge på det kulturhistoriske bevaringsarbejde via et professionelt bemandet lokalarkiv og museum. Nørregård-Nielsen berører indirekte problematikken i sit forord til *Gentoftebilleder*. Også Neerbek har i sin bog fået et forord med på vejen fra lederen af Københavns Bymuseum, Jørgen Selmer. Men ellers vidner bøgerne ikke om noget nært samarbejde mellem fag- og lokalhistorien, og det gælder begge veje. Senest har man nedlagt den lokalhistoriske afdeling ved Københavns Universitet. Det er forbløffende, hvor lidt universitetshistorikere interesserer sig for det arbejde, der gøres ude på den lokalhistoriske front. På sin vis forstår man godt »gamle« Mørkvigs skepsis over for *de »universitetsuddannede historikere«*. Der er al mulig grund til at støtte universitetslektor Claus Bjørns bestræbelser på »at etablere en egentlig overbygningsuddannelse i arkiv- og museums-kundskab på historiestudiet for at ruste de færdige kandidater bedre til at tilbageerobre nogle af de stillinger på kulturinstitutionerne som andre faggrupper i årenes løb har besat« (*Humanist*, 9. juni 2000, s. 9). Så må man bare håbe, at landets kommuner, lokalpolitikere og borgere også vil gribe chancen. Lokalhistorien er en professionel indsats værd, og den behøver ikke at blive kedelig af den grund, tværtimod!

Niels Peter Stilling

Henrik Gjøde Nielsen: Lynderupgård, Lynderupgårds Forlag, 1999, 80 s., 98 kr.

En ny genre af historisk litteratur er ved at opstå. En beskrivelse af en kirke eller en herregård i en egn af Danmark i en periode så langt tilbage som muligt og frem til i dag. Ofte er det et menighedsråd eller, som i dette tilfælde, godsets ejere, der vil have historien om deres kirke eller gods beskrevet. Måske er formålet at fortælle historien videre til turister eller venner og bekendte. Forfatteren til den foreliggende historie har, som det fremgår af publikationslisten, skrevet flere bidrag i samme genre: *Klarup kirke (1991)* og *Klarupgård (1992)*.

Resultatet giver sig ikke ud for at være et videnskabeligt værk, men forfatteren har ambition om at levere et fornuftigt håndværk baseret på tidligere undersøgelser om samme emne. Omfangsmæssigt er det ikke den store monografi, men heller ikke den sædvanlige lille, uprentiøse folder, der ligger til gratis benyttelse rundt i Danmarks kirker. Dette vil noget mere både indholds- og udstyrmæssigt. Måske kan det bedst beskrives som en pamflet. Den er på 80 sider, hvoraf de 26 er optaget af billeder, både nutidige og historiske. Forfatteren beskriver i forordet genren således: »Ikke en stor herregårds- og godshistorie, men en let fremstilling af hovedpunkter og personligheder i gårdens lange historie. En form der rummer store fordele og store vanskeligheder. Der skal komprimeres, de gode historier fortælles og de lange linier angives. Bogen her rummer ikke analyse af godsøkonomi og administration, driftsformer og dyrkningsmetoder, men en formidling af de dele af Lynderupgårds historie, som jeg har fundet interessante. Andre havde sikkert valgt anderledes, men opgaven her var min, valget mit«. Det er således et ambitiøst og vanskeligt projekt, der er planlagt. Hvad har forfatteren så udvalgt og har han nået krydspunktet mellem de gode historier og de lange linier?

Det skal straks slås fast, at pamfletten er velskrevet og historierne flydende fortalt. Hvordan er den indholdsmæssige opgave løst? Der lægges flot ud med en beskrivelse af de naturgivne rammer ved Hjarbæk fjord – Lynderupland – der er udgangspunktet for godsets eksistens og virke. Derefter fortsættes med Lynderup kirke, der tidligere har været ejet af Lynderupgård. Kirken skylder de skiftende ejere sit inventar, ligesom ejerne ligger begravet her. Alligevel bliver dette afsnit med sin placering på vejen til Lynderupgård en afsporing af hovedideen. Bedre bliver det ikke af de evigt vandrende ånder, vi møder både i kirken og i parken. Kirken er naturligvis en vigtig bestanddel af et godsmiljø, men også beskrivelsen af kirken kunne have

været underlagt de skiftende ejere med deres donationer af kirkeinventar som krumtap.

Bygningsbeskrivelsen af Lynderupgård er god og kompetent. Den følges op af hovedafsnittet om gys, genfærd og gespenster, som formentlig opfattes som et fast inventar på et gods. Det vil læseren forvente af en godshistorie. De sidste 52 sider er disponeret omkring ejerlisten, som i øvrigt også findes i komplet form i J.P. Trap: *Danmark. V. (1962)*. Forfatteren fremhæver ganske vist i forordet, at det er første gang, en komplet ejerliste udarbejdes. Iøvrigt har Trap også nogle relevante litteraturhenvisninger; jeg er sikker på, Henrik Gjøde Nielsen ville have brugt og henvist til, hvis han havde kendt dem.

Forfatteren lever op til sit mål om at få fat på særlige markante træk ved ejerne af Lynderupgård gennem tiderne, så vidt det er muligt. Fra Rosenkrantzterne over Parsberglægten til Thøger Reenberg, fra Kiølsenslægten og frem til de nuværende ejere Kirsten og Ove Glerup. Han får gjort op med myten om den afbrændte Lynderupgård under skipper Clements oprør. Vi får den spændende heksehistorie, men hvorfor dette hekseuvæsen?

Fiskeriet fremhæves flere steder som afgørende for godset (s. 27, 32, 36, 46), men der gives aldrig en tilbunds gående forklaring på, hvorfor det er sådan. I det hele taget burde grundlaget for godsets eksistens have været antydnet, selvom forfatteren i forordet betoner, at han ikke skriver godshistorie. For et gods har jo ikke været det samme til alle tider. I denne pamflet har forfatteren det nutidige gods (den store landejendom) som genstand og projicerer den tilbage i tiden, selvom et gods var noget ganske andet før bortsalget af fæstegodset. Uden en minimal antydning af disse forhold bliver det uforståeligt, hvorfor den udmærkede Skinderbro historie er fortalt, ligesom den »stakkels Lottrups« skæbne (s. 60) vækker undren. Det er også et væsentligt perspektiv ved Kield Kiølsens patriotiske fest for de tilbagevendte soldater i 1849. Det kunne have været trukket helt op til i dag med stavnsbåndsspillet på Lynderupgård i 1988, hvor stakkels Lottrup spillede en hovedrolle.

Billederne spiller en vigtig rolle i pamfletten både de historiske og nyoptagelserne fra den smukt restaurerede hovedbygning. De fletter sig ind i og spiller op til teksten på en fin måde, så det bliver en harmonisk helhed.

Det er en vanskelig genre, forfatteren har kastet sig ud i. Den svære balance mellem de små pittoreske historier og de lange linier er måske ikke helt nået. Men trods alle indvendinger synes denne anmelder, der er kommet en fin lille pamflet ud af det, som godsets nuværende ejere og bevarere kan glæde sig over.

Birgit Løgstrup

Lennart S. Madsen og Bent Vedsted Rønne (red.): Det rene vand, Haderslev Vandforsyning 1899-1999, Haderslev Byhistoriske Arkiv i samarbejde med Haderslev Vandforsyning, 1999, 105 s., 125 kr.

I anledning af Haderslev Vandforsynings 100-års jubilæum har Haderslev Byhistoriske Arkiv udgivet denne bog på ca. 100 sider. Det er den lange linies historie på lokalt plan. Første del af bogen er skrevet af museumsmanden Lennart S. Madsen og handler om tiden fra istiden og frem til ca. 1940. Historien bygger primært på arkæologiske fund gjort i og omkring Haderslev. Anden halvdel, skrevet af Bent Vedsted Rønne, omhandler de sidste 100 års vandforsyning, som også inkluderer problemerne med bortskaffelse af spildevandet. Til dette afsnit er kilderne primært hentet i Haderslev Byhistoriske arkiv.

I mange år har det været en selvfølge, at der kom rigelige mængder rent vand ud af hannerne i Danmark – sådan er det ikke længere, fordi rester af fortidens brug af sprøjtegifte er trængt ned i grundvandet, og har dermed forurenset kilden til vores drikkevand. Forureningen har allerede lukket mange borer rundt om i Danmark.

Før der blev anlagt vandværker, var rent vand til gengæld ikke nogen selvfølge. I Haderslev anlagde man relativt sent et vandværk. Det var i 1899, efter at man havde brugt 50 år til at diskutere nødvendigheden og økonomien i en central vandforsyning. Det var kravet om bedre hygiejne, der førte til den endelige vedtagelse. Bogen beskriver hvordan affald fra mennesker, dyr og husholdning flød i gader og stræder og med rendestenene blev ført ud i Haderslev Dam. Langt de fleste brønde i byen var forurenede fra de åbne kloakker og Dammen. Der var nøje sammenhæng mellem byens dårlige sanitære forhold og så den ringe vandkvalitet, som blev sporet ved flere lejligheder i sidste halvdel af 1800-tallet. Byens fysikus kunne ved undersøgelser spore kloakkerne eller gyllen fra byens svinehold som kilden til forurening af byens drikkevand. Epidemier rundt om i Europa og i Haderslev i midten af 1800-tallet fik bystyret til at undersøge sagen. Svinehold blev forbudt, der blev brolagt, der blev lavet en mindre vandforsyning fra en af de omgivne bakker, men først i 1899 blev man enige om at lave en vandforsyning, der skaffede rent vand og satte en stopper for 700 års brug af brønde i Haderslev.

Omkring Haderslev er der fundet brønde tilbage fra ældre romersk jernalder. I middelalderen skete der en udvikling af brøndene; de blev dybere og forsynet med hejseanordninger. Den stensatte brønd blev den mest udbredte også i

Haderslev. De fleste brønde var fællesbrønde, som flere familier havde adgang til. De velhavende hjem havde ofte indendørs brønde i kældrene. Vandrør, der leder vand fra et sted til et andet, var ikke kendt i Danmark før renæssancen. I Haderslev er der blevet fundet rester af en lang vandledning lavet af udborede træstammer, som fra 1500-tallet førte rent vand fra byens omgivelser ind til slottet. På trods af denne teknik med rørført vand har byens vandforsyning indtil 1899 først og fremmest bestået af vand fra brønde. Det betød at man sparede på vandet, der kun blev brugt til drikkevand, begrænset personlig hygiejne og ølbrygning. Vask af tøj foregik i Haderslev Dam. Der var ikke stor forskel på vandforsyningen i 1500-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Derefter kom der sugepumper til og fra 1875 de såkaldte arteriske pumper, der med rør mange meter nede i undergrunden kunne hente vand op, der var betydelig renere end tidligere. Inden vandværket kom til i Haderslev var kun en tiendedel af brøndene af denne type.

Temaet vand er spændende og velegnet til at knytte en lang historie, der fortæller om sammenhæng mellem teknologi- og kulturhistorie. Bogen antyder flere gange en sådan sammenhæng, men på det begrænsede antal sider, har der ikke været plads til en egentlig dybdeboring. Det ville klæde en sådan bog med en mere detaljeret beskrivelse af brugen af vand i hverdagen og af det uhumsk miljø i byerne. Brøndbyggerne og brøndborerne nævnes, men håndværket som sådan omtales ikke. Det kunne også have været spændende at få en nærmere beskrivelse af de undersøgelser, der i 1800-tallet blev foretaget af drikkevandet i Haderslev og andre steder – hvordan forholdt de sig til gængse teorier om miasma og senere hen til bakteriologien? Bogen springer også ved flere lejligheder let og elegant hen over forklaringen af den teknik, der anvendes. Hvordan virker et vandtårn osv.?

En indforstået brug af stednavne må betyde, at bogen først og fremmest har haft indbyggere i Haderslev som målgruppe. Trods disse svagheder åbner bogen et spændende perspektiv for et større værk om vandets historie i Danmark.

Flemming Petersen

Karsten Hermansen (red.): Marstal søfart 1925-2000, Marstal Søfartsmuseum, 2000, 420 s., 348 kr.

Anlægget af en egentlig havn i Marstal blev påbegyndt i 1825, og fra midten af 1800-tallet og indtil 1. Verdenskrig oplevede den ærøske by sin storhedstid i dansk skibsfart. Skibsbyggeriet blomstrede, og byens flåde nåede op på over 300 fartøjer. Om dette og om den foregående periode

skrev Erik Kroman i 1928 den udmærkede bog *Marstals Søfart indtil 1925*.

I anledning af havnens 175-års jubilæum har man nu sørget for at udgive en værdig efterfølger, der følger udviklingen i Marstals søfart fra 1925 til 1999. Hovedmanden bag bogen er historikeren Karsten Hermansen, der har bidraget med næsten 2/3 af dens tekst (bl.a. de generelle afsnit om selve havnen og om byens rederier og skibsfart), foruden at han har redigeret hele værket. Den anden hovedbidragyder er lederen af Marstal Søfartsmuseum, Erik B. Kromann, som har leveret knap 1/3 af bogens tekst (bl.a. afsnittene om virksomhederne ved havnen). De øvrige forfattere er Claus Friborg Jakobsen (om søfolk i Marstal), Leif Rosendahl (om navigationsskolen) og Peter Henningsen (om færgefarterne). Foruden tekstdelen omfatter den store bog en række bilag vedrørende Marstals flåde, dens sejlads og befragtninger samt lister over lodser og havnefogeder med flere. Gennemgangen af alle aspekter af Marstals søfart gennem næsten hele århundredet er ganske detaljeret. For andre end lige marstallere ville det unægtelig have været en fordel, om der i den i øvrigt glimrende illustrerede bog havde været et godt kort over byen og havnen.

I 1925 bestod Marstals hjemmehørende flåde af 120 skibe, hvoraf 73 var rene sejskibe, 42 med hjælpemotor og 5 dampskibe. Samme år søsattes det sidste rene sejlfragtskib i Marstal, og fra 1930 var der flere fartøjer med dampmaskine, end der var rene sejskibe. I 1940 fik den sidste sejler installeret hjælpemotor. Motorsejlere af træ var dominerende indtil 1950, hvorefter stålskibene blev flest, og i 1960'erne solgtes de sidste træskibe. På samme tid begyndte shelterdækkerne at dukke op, og skibenes tonnage tog kraftigt til. Siden 1965 har der til stadighed været et halvt hundrede skibe hjemmehørende i Marstal, men i løbet af 1990'erne er tallet faldet til kun 32 skibe, hvis samlede tonnage dog er større end forgængernes.

Foruden selve flåden gør bogen en hel del ud af farterne, bl.a. ved at bringe en række saltvandsfriske erindringer fra søfolk, der selv har været med, og som har berettet om livet til søs. Marstals søfart i anden halvdel af 1900-tallet har i høj grad været karakteriseret ved coastertart. Ikke mindst i skikkelse af de berømte carolinere, der var små fragtskibe med en lastevne på 240 tons. Disse blev konstrueret med amerikansk støtte, så den første kunne søsættes i 1951 fra H.C. Christensens Stålskibsværft i Marstal. I alt blev der bygget 23 carolinere herhjemme, heraf 20 i Marstal, og den ene sejler endnu. Foruden søfart og skibs- og bådebyggeri var byen navnlig kendt for sine udmærkede marstalmotorer, sit kalkbrænderi, sit søassurancelskab og sin navigationsskole.

Bogen giver en kompetent fremstilling af ud-

viklingen i den vigtige søfartsby, og udviklingen i Marstal sættes fortjenstfuldt i perspektiv i forhold til resten af Danmark. Blot forekommer det temmelig uhensigtsmæssigt, at fremstillingen af alle aspekter er skåret over i året 1963. Det år overgik havnen fra privat til kommunal drift. Dette var naturligvis af betydning for en række interne forhold, men for en fremstilling af Marstals søfart var denne organisatoriske ændring ubetydelig.

Erik Gøbel

Lone Rünitz: Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940, Museum Tusulanums Forlag, 2000, 239 s., 250 kr.

Lone Rünitz' bog *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940* bærer undertitlen: *En bog om flygtninge og menneskerettigheder*. Egentlig er undertitlen lidt misvisende – for Rünitz kan ikke finde megen menneskeret i mellemkrigstidens Danmark. Hun må konstatere, at alle demokratiske lande indtog en afværgende holdning overfor jødiske flygtninge fra Tyskland – og Danmark var ingen undtagelse. Hermed føjer Lone Rünitz yderligere en brik til den »foragede« holdning, som har præget den offentlige debat siden Vilhjålmur Vilhjålmssons »medieafsløringer« omkring de danske myndigheders udvisning af en række tyske jøder i besættelsesårene«.

Danskerne har fået deres eget lille »holocaust-opgør« at forholde sig til, og Rünitz er ikke sen til at fælde dommen – de europæiske lande var medansvarlige for jødernes endeligt (s. 239). Det er jo altid nemmere, at stå på den rigtige side af facitlisten. Vi ved alle – i dag – hvad der efterfølgende skete med tusindvis af jøder, som blev nægtet indrejse til – eller udvist fra – en række europæiske lande. Det er uomtvisteligt, at der var tale om store menneskelige tragedier, men spørgsmålet om skyld forekommer mig at være lidt mere kompliceret, end det fremføres i det foreliggende værk. Forskningen og debatten omkring besættelsestiden har klart vist, hvilken forsigtighed den bør omgås med. Det kalder således på en særlig sensibilitet hos historikeren, som vil forstå den fortid, som ligger os umiddelbar nær, men som omvendt har krav på at blive forstået på dens egne præmisser. Alt andet ender i anakronismer. En sådan sensibilitet er egentlig også at finde i Rünitz' bog, men det er en sensibilitet, der er forbeholdt »ofrene«. Resultatet er, at de fortidige aktører og begivenheder bliver analyseret og forstået ud fra en nutidig moral og opfattelse.

Værket er det sidst udkomne i rækken af et voksende antal bøger om de tyske flygtninge – eller emigranter, som samtiden kaldte dem – der

kom til Danmark på flugt fra det nazistiske styre. Rünitz indskriver sig hermed i den såkaldte »eksilforskning«, hvis danske pionerer bl.a. har været Hans Uwe Petersen og nu afdøde Steffen Steffensen. Førstnævnte udgav i slutningen af 1980'erne en række artikler omkring dansk flygtningepolitik i 1930'erne. Petersen lagde hermed fundamentet til grundfortællingen om den danske flygtningepolitik – og det er ikke mange kommaer, der er blevet rykket siden. Heller ikke Rünitz ændrer på den grundfortælling eller det helhedsbillede som historikerne hælder til. Rünitz' fortjeneste er mere, at hun råder bod på den manglende opmærksomhed, som de tysksprogede jødiske flygtninge i Danmark tidligere er blevet til del. Undtagelsen har ellers været Hæstrups bog fra 1982 om de jødiske landvæsenlever.

Rünitz koncentrerer sig om de overordnede rammer og betingelser for de jødiske emigranternes flugt og ophold – såvel internationalt som nationalt. De indledende kapitler er forbeholdt den internationale scene, og de (mislykkede) forsøg på at etablere et internationalt samarbejde, der kunne løse de voksende flygtningeproblemer. Derpå gennemgås udviklingen af den officielle danske politik i forhold til de jødiske flygtninge, herunder også en detaljeret beskrivelse af de løbende folketingsdebatter i 1930'erne i forbindelse med forlængelse af de midlertidige ændringer til Fremmedloven af 1875. Sidste del af bogen er helliget den danske jødiske menighed og deres placering og rolle i mellemkrigstidens jødiske flygtningeproblem.

Der anvendes en del sekundærlitteratur til hovedparten af fremstillingen, som forfatteren ikke forholder sig særlig kritisk til. Det betyder, at Rünitz' bog kommer til at lide af samme mangler, som præger den tidligere forskning. Richard Andersens bog *Danmark i 30'erne* (1968) er næppe den mest troværdige kilde til at dokumentere, at socialdemokratiske flygtninge udøvede politiske aktiviteter i landet på trods af forbud herom. Den overvejende beskrivende tilgang til stoffet afspejler således en manglende problemorienteret analyse og et kritisk fokus. Det fører bl.a. til tvetydigheder omkring asylretten, der implicit (og juridisk fejlagtigt) de fleste steder bliver fremstillet som den enkelte flygtningens ret, men andetsteds netop hævdes at handle om *statens* ret til at yde asyl. Disse konkurrerende opfattelser af asylretten, som både samtidig og eftertid har kæmpet om, gøres ikke til genstand for en problematisering.

Dette problem er forbundet med et andet forhold – som også har været karakteristisk for den hidtidige »eksilforskning« i Danmark – nemlig en udpræget mangel på metodiske og teoretiske overvejelser. Denne mangel bliver særlig tydelig i forbindelse med anvendelse af de såkaldte udlændingesager. Disse personsager rummer ikke

alene meget detaljerede oplysninger omkring den enkelte persons forhold, men også en række tvetydigheder og modsætninger, som sjældent bliver diskuteret. Anvendelsen af udlændingesagerne, og den udsagnskraft som de tillægges, kræver en kritisk og reflekteret diskussion af deres reference til den »fortidige virkelighed«, som desværre ikke findes i Rünitz' bog.

Rünitz' sager er tilfældigt udvalgte. Det er, som Rünitz selv gør opmærksom på, umuligt at gennemgå samtlige udlændingesager fra perioden, men hendes selektionskriterier er uklare. Det er svært at følge Rünitz' konklusion: »de refererede sager fremstår efter min overbevisning som repræsentative« (s. 15). Hvori repræsentativiteten består – og i forhold til hvad – forbliver nemlig både usagt og udokumenteret. Brugen af disse personsager forbliver derfor fragmenterede eksempler, der tydeligvis har til formål at »verificere« en allerede på forhånd given påstand eller teori. Men det er ikke indlysende, at sagerne danner empirisk grundlag for en egentlig analyse. Til gengæld giver de læseren følelsen af, at dette emne faktisk handler om mennesker af kød og blod – også selv om man ikke bliver meget klogere på, hvorfor de handlede, som de gjorde.

Der bliver berørt mange aspekter i Rünitz' bog, aspekter som alle vækker til eftertanke og omtanke, men som det er fremgået af ovenstående lider bogen af metodiske svagheder. Forskningen i dansk flygtningepolitik i mellemkrigstiden præges fortsat af en traditionel beskrivende tilgang – med vægt på de politiske aspekter.

Lene Vul

Gunnar Solvang: Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere, Landbohistorisk Selskab og Historisk samfund for Als og Sundeved, 1999, 404 s., 278 kr.

I 1984 udsendte Landbohistorisk Selskab Gunnar Solvangs etnologiske undersøgelse *Husmandsliv – en skildring af livsvilkårene i husmandskolonien Rønhave på Als fra dens oprettelse i 1925 indtil 1980*. Undersøgelsen var dybdybende og gav læseren et virkeligt godt indblik i tilværelsen for koloniens 1. og 2. generations indbyggere. Frem til 1965 forblev kolonien et landbrugsområde, men derpå stod det klart, at strukturudviklingen også her ville resultere i et færre antal brug, idet navnlig jordarealet udgjorde en begrænsende faktor. Ved undersøgelsens afslutning opstillede Solvang derfor 5 brugstyper i området: 1. Pensionistbruget (6),

nu beboet af ældre, hvis husdyr var sat ud og jorden solgt fra eller bortforpagtet; 2. Det alsidigt drevne husmandsbrug (2), der rummer både husdyrhold og vekseldrift og blev drevet som familiebrug (uden indtægter udefra); 3. Det specialiserede husmandsbrug (13), der følger trenden indenfor landbruget mht. specialisering enten med køer eller svin med påfølgende konsekvenser for markdriften; supplerende indtægter fra sideerhverv forekommer; 4. Fritidsbruget (4), hvor manden har taget fuldtidsbeskæftigelse udenfor landbruget, og hvor arbejdet – typisk marker – må passes i ledige stunder og endelig 5. Det nedlagte brug (4), hvor jordene er solgt fra, og hvor beboerne alene har deres arbejde og indtægtsgrundlag i byerhverv.

I 1998 genoptog Solvang sine studier af Rønhavekolonien; denne gang for at se på, hvordan det er gået med 3. generation. Resultatet heraf er bogen *Husmandsliv under afvikling*, og det er en i alle måder flot bog. Smuk i indbinding og typografi, spækket med gode illustrationer, hvoraf hovedparten er tegnet eller fotograferet af forfatteren selv. Som en service for nye læsere er *Husmandsliv* fra 1984 medtaget i bogen som kap. 2, om end der er foretaget en redaktionel opstramning i forhold til førsteudgaven.

Efter en gennemgang af strukturudviklingen indenfor landbruget, både på landsplan og i Sønderjylland (kap. 3) behandles i kap. 4 koloniens afvikling siden 1975. Det 3. generationsskifte skete faktisk ret blidt. Fra 1963 og frem til 1998 nedlagdes ca. 1 brug om året, i langt de fleste tilfælde ved at husmanden gik på pension. I mange tilfælde blev ægtefællerne boende på stedet, mens jorden enten blev frasolgt eller bortforpagtet, ofte til en nabo eller lokal interesse. Befolkningstallet faldt fra 126 i 1965 til o. 90 i begyndelsen af 1990'erne, hvor det stabiliserede sig. Årsagen var især børnenes fraflytning. Endnu har 23 af brugene dog landbrugspligt, hvilket bl.a. skyldes skattemæssige hensyn, mens 7 brug har fået landbrugspligten ophævet. Interessant er det, at hovedparten af tilflytterne er yngre mennesker, der er udflyttet fra Sønderborg; over halvdelen er født i lokalområdet.

Gennem en række interviews med områdets beboere gennemgår Solvang afviklingen af landbrugsbedrifterne. De foregik under påvirkninger fra mange sider. Stramninger i de veterinære bestemmelser for konsummælk afskaffede således malkekøerne i området til fordel for enten kødkvæg eller svineproduktion. Hovedparten af husmændene havde gennem alle årene arbejde udenfor landbruget, og var altså deltidslandmænd; men i løbet af 1970'erne kom også stadig flere af konerne på arbejdsmarkedet, bl.a. på den nærliggende Sønderborg Lufthavn, hvor de tjente mellem 1/3 og 1/2 af mandens årsindtægt. Dette var blevet en nødvendighed, såfremt man skulle få råd til de nødvendige driftsmæssige

investeringer og opnå en højere levestandard. I forbindelse med nedlæggelsen var jordproblemet nok det største. Øget jordtilliggende var en simpel nødvendighed for at kunne overleve, men knapheden på halvøen var stor, hvilket pressede priserne op i urentable højder. Vi møder også nogle af dem, der forsøgte, men ikke klarede de økonomiske skær.

I 1975 var vurderingen, at der fremover ville kunne eksistere ca. 10 landbrug i kolonien, såfremt de fik jorder fra 2-3 andre brug. Ved indgangen til 1990'erne var der kun 4 aktive brug, som sammen med 2 nærliggende gårde drev over 2/3 af koloniens jord. Siden da er yderligere 3 brug nedlagte, således at situationen ved årtusindskiftet er den, at der kun er 2 aktive landbrug tilbage: det ene brug er reelt et frilandsgartneri, der drives på den oprindelige jordlod på 5,7 ha., hvorpå der dyrkes kinakål og salat, med ejeren som eneste arbejdskraft (dog med børnene som medhjælp). Det andet brug er specialbrug (opdræt af smågrise), hvis jordtilliggende består af ikke mindre end 19 tidligere husmandsbrugs jorder (hvoraf de 16 er forpagtet). Når det er lykkedes at overleve, skyldes det dels familiemæssige forhold (3. generationslandmænd), dels held med at overtage jorder i forpagtning. Specialbruget er i dag det eneste landbrug i området, hvor familien ikke har supplerende indtægter udefra; til gengæld er hustruen både aktiv medhjælper i bedriften og passer i øvrigt regnskabet. Denne udvikling sker også uden for Rønhavekolonien. Af 35 gårde på Kær halvø er nu de 20 nedlagt, blot er udviklingen sket med ca. 10 års forsinkelse i forhold til husmandskolonien.

I kap. 5 beskæftiger Gunnar Solvang sig så med tilflytterne, ikke-landbrugerne, som de kaldes. Hvad vil de derude på landet? Her viser det sig så, at knap 40% af tilflytterne (18 ialt) har familiemæssige relationer til området, bl.a. er de opvokset i Rønhavekolonien. Andre er opvokset på landet eller har ønske om at bo ude i naturen, også af hensyn til børnene. Desuden spiller hensyn som muligheden for at slappe af med andre aktiviteter, f.eks. passe et lille fritidslandbrug eller et par heste, ialt 10 af tilflytterne havde i forvejen tætte relationer (evt. familie) til området, mens 6 andre havde tæt kendskab og/eller kontakt til beboere i området. Kun i 2 tilfælde kom tilflytterne helt udefra. Fælles for tilflytterne er det, at de gerne vil have jord til boligerne – alle husene er som nævnt stadig underkastet landbrugspligt – selv om nogle har forpagtet den ud. De øvrige hygger sig så med lidt minilandbrug, hestehold, juletræer eller æbleplantager. I forbindelse med udskiftningen af koloniens indbyggere var jordspørgsmålet i mange år et »varmt« emne. I 70'erne var det vigtigt, at jorden forbeholdtes det egentlige landbrug i området, hvilket synes respekteret af til-

flytterne; men med tiden er det mere blevet et spørgsmål om bevarelse af herlighedsværdier – og kapital! Flere af de husmandsbrug, hvor jorden blev frasolgt ved overtagelsen, har tilbagekøbt de oprindelige jorder.

Med generationsskiftet skete der også en reovering af husene, især køkkenerne blev fornyet, men også stuer blev slået sammen og loftarealerne inddraget. For hovedpartens vedkommende var det *gør-det-selv*-princippet, der lå til grund, både af økonomiske grunde, men også fordi det ligger til mange af tilflytterne, at man skal have noget at rode med efter endt arbejdstid. Mange har store køkkenhaver og er delvist selvforsynende, andre nyder blot naturen. Udhusene rummer ofte redskaber, lader for afgrøder eller stalde for husdyr (især heste), mens andre bruger dem til hobbybetonede aktiviteter, f.eks. veteranbiler o.l.

Hvad angår de sociale relationer er tidligere tiders arbejdsbetonede fællesskaber blevet afløst af friere og mindre forpligtende omgangsformer. Godt nok kommer man sammen med nogle, men hertil kommer også andre relationer til folk udenfor området, f.eks. arbejdspladsen, ind i billedet. Endelig er behovet efter en udenbys arbejdsdag også blevet anderledes, end det var i husmandskolonien. Alligevel er det lykkes beboerne i området at fastholde eller genetablere nogle af fortidens mange traditioner. Der holdes stadig *Sct. Hans*-fester, påskefrokost, høstfest samt lokal ringridning (til hest eller cykel), og endnu kan disse begivenheder samle mange fra området, både nye og gamle.

I takt med husmandskolonien afvikling er flere servicefunktioner forsvundet. Allerede i 1966 lukkede skolen, og 1992 drejede den lokale købmand definitivt nøglen om. I hverdagen må man derfor ty til det nærliggende Ulkebøl, hvor både brugsen, skolen og kirken ligger, og hvor man føler sig hjemme, eller til Sønderborg, som man nok bruger, men alligevel ikke føler sig rigtig hjemme i. Man føler sig lidt klemt af byens ekspansionsstrang, der uvægerligt bliver på oplandets bekostning, og følelsen er, at byrådet varetager byens interesser, ikke oplandets.

Bogen har endvidere et spændende og perspektiverende tilbageblik (kap. 6), hvor kulturlandskabets udnyttelse gennem 400 år gennemgås, bl.a. ud fra godsundersøgelser og eksisterende kortmateriale. Pointen er, at det oprindelige godsområde, der hørte under hertug Hans den Yngre, nu igen er samlet på få hænder pga. strukturudviklingen. Undervejs kom så udskiftningen og senere udstykningen, med det danske sceneskifte som indskudt mellemlid. Om de sidste 30 års udvikling er forfatteren særdeles kritisk. Planlægningen i 1960'erne, bl.a. anlæggelsen af lufthavnen, og 1970'erne skete stort set hen over hovedet på de lokale beboere. Endnu i 1975 blev kun toppen af Kær halvø vur-

deret som værende kulturhistorisk interessant. Imens er Sønderborg rykket nordpå og Allsundbroen og omfartsvejen har i dag adskilt området fra resten af kommunen. Først i midten af 1980'erne blev de kulturhistoriske interesser undersøgt med henblik på at inddrage dem i en kommende fredningsplanlægning. Gennem en række velvalgte fotografier overbeviser forfatteren sin læsere om, at der i både Kær by og i Rønhavekolonien findes en række bevaringsværdier bygninger, både fra slutningen af 1700-tallet (bindingsværk) og fra begyndelsen af 1920'erne (de vinkelbyggede husmandsbrug). Som anmelder kan man kun bifalde forfatterens konklusion på s. 318: »Vi står over for et landområde med markant kulturhistorisk karakter. Et område, der ifølge den seneste regionsplan (1997-2008) rummer et landskabsbillede af enestående værdi og med værdifulde kystlandskaber«.

Som sin forgænger er *Husmandslev* under afvikling yderst interessant læsning for alle med interesse for landbrugets nyeste historie og for de sociale processer, der opstår i et lokalområde under forvandling. Med sine omfattende interviews kommer vi tæt på de mennesker, der er genstand for forfatterens undersøgelser, ofte ved at han simpelthen lader dem sige tingene selv. Resultatet af generationsskiftet er opsigtsvækkende derved, at så mange af tilflytterne i forvejen havde tætte relationer til Rønhavekolonien. Dette forklarer også, hvorfor det gik så godt. Men det rejser unægtelig også spørgsmålet om undersøgelsens repræsentativitet.

Gunnar Solvang er imidlertid også ude i andet ærinde: kulturlandskabet og dets bevarelse og sikring af landdistrikternes fremtid (kap.7). På den ene side er det åbne land truet af befolkningstilbagegang som følge af landbrugets strukturudvikling. På den anden side er i hvert fald de bynære områder truet af storbyernes vækst. Det ligger Solvang stærkt på sinde at finde frem til bevaringsværdige miljøer, der så skal registreres og søges bevaret på linie med natur- og bygningsværdier. Her er Rønhavekolonien naturligvis selvskreven ifølge forfatteren. Og opskriften følger: fremtidens planlægning skal tage udgangspunkt i lokalbefolkningens værdier og holdninger. Rønhaveundersøgelsen viser klart, at de fleste tilflyttere gerne vil beskæftige sig med landbrug under en eller anden form, selv om hovedindtægten skal hentes i byerhvervene. Det rejser så spørgsmålet, om den eksisterende lovgivning både mht. land- og byzoner og landbrugslovens erhvervsbestemmelser er i takt med tilflytternes behov og forventninger? At markedskræfterne ikke kan klare opgaven alene, vidner de mange tomme og faldefærdige bygninger over hele landet om. Heller ikke alle forhenværende husmandskolonier er lige pyntelige at se på, når »funktionelle ombygninger« med flere slags tag har fundet sted, alt imens den tid-

ligere køkkenhave er fyldt op med gamle bilvrag.

Solvangs bog har derfor et budskab ikke bare til nutidens rønhavebeboere om at tage vare på deres halvø, men til alle med interesse for kulturlandskabet og dets bevarelse. Skulle bogen friste til efterfølgelse, hvad der både er muligt og ønskeligt, vil den interesserede læser kunne finde god hjælp og vejledning i det appendiks (kap. 8), hvor Solvang sætter sin undersøgelse ind i en historiografisk sammenhæng, ligesom han gør sig nogle teoretiske og metodiske overvejelser om studiet af forandringsprocesser i menneskers hverdagsliv samt reaktionerne herpå. Bogen er forsynet med et omfattende noteapparat, litteraturliste samt personregister.

Torben Hansgaard

Troels Fink: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 1-2, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, 1999, 736 s., 280 kr.

I efteråret 1999 døde Troels Fink i en alder af 87 år. Inden sin død nåede han at færdiggøre sit tobindsværk om relationerne over Kongeåen 1864-1914. Værket blev posthumt udsendt af Institut for Grænseregionsforskning; det forskningscenter, som Fink i 1970'erne selv havde været initiativtager til. Med denne udgivelse blev der sat punktum for en imponerende livslang historisk produktion. Forordet benytter Fink til kort at ridse sit eget virke op og giver således den bedst mulige introduktion ikke blot til dette værk, men til hele hans virke. Åbenlys er det livslange engagement i grænselandets historie samt tilfredsheden ved den stedfundne udvikling. Det understreges, at de demokratiske spilleregler nu er gældende både i Danmark og Tyskland om end i vidt forskellig udformning. Afslutningsværket blev om danskheden under tysk herredømme eller mere præcist om de danske forbindelser over Kongeåen 1864-1920. Formålet med værket er at analysere på hvilken måde bestræbelserne på at bevare forbindelsen mellem Danmark og Sønderjylland udfoldede sig. Det er der kommet et spændende og vedkommende resultat ud af. Mens person- og foreningshistorie kan have en tendens til at være vel snæver, giver dette værk mulighed for at relatere deres virke til hinanden på en prisværdig måde. Ikke den enkelte person eller forening sættes i centrum, men selve organiseringen af deres virke – spundet sammen af bogens undersøgelsesfelt nemlig en analyse af de indbyrdes personlige kontakter hen over Kongeåen. Det dokumenteres tydeligt, at det, der med eftertidens bagklogskab kan forekomme rationelt og strømli-

net, tager sig anderledes ud, når det enkelte individ sættes i fokus. Fink har kunnet øse af den omfattende erindringslitteratur fra netop denne periode. Den største indsats ligger dog i forfatterens formidling af sine omfattende arkivstudier i forenings- og specielt centrale personarkiver i Landsarkivet for Sønderjylland og på Rigsarkivet. Der er ikke tale om nogen teoretisk indfaldsvinkel til spørgsmålet om nationale mindretal, men derimod får læseren en nøgtern og detaljeret redegørelse for de ofte særdeles spegede konkrete historiske begivenheder. At den sobre redegørelse derfor også vil kunne finde anvendelse, hvis det ønskes at bedrive komparative studier i mindretalsforhold, er givet, men det er ikke det ærinde, forfatteren er ude i. Måske netop derfor kan værket forekomme uden de helt store visioner og analyser, men den spændende og komplicerede slesvigske historie bliver særdeles levende i værket. Sproget flyder let, og der fortælles tilstrækkeligt med almene oplysninger, således at også ikke-specialister bliver klogere – ikke blot på båndene der bandt, men på selve sønderjyllandsproblematikken. Værket er disponeret med ikke færre end 77 kapitler, som hver især oftest kan siges at udgøre en lille enhed om netop denne person eller denne forenings virke. Kronologien har tydeligvis været bestemmende for rækkefølgen af de enkelte bidrag, og denne disponering giver et kompositrisk problem, som betyder, at Fink har været nødt til at binde værkets enkelte delemner sammen med et utal af mindre elegante frem- og tilbagevisninger. Problemet skal dog ikke overdramatiseres, da rækkefølgen generelt virker velovervejet. Mere problematisk er det, at noteapparatet til tider må betegnes som for ekstensivt, samt at der ganske enkelt mangler præcision i mange af noterne – en summarisk angivelse til f.eks. en persons privatarkiv – uden angivelse af i hvilken pakke oplysningen er fundet, er for upræcist.

Ser vi på det konkrete indhold, er den første tredjedel præget af mange biografier bl.a. af P. Skau (landdagsrepræsentant), C.F. Monrad (lærer og redaktør), J.P. Reimers (slagtermester og formand for Vælgerforeningen), A.D. Jørgensen (rigsarkivar), H.V. Clausen (historiker, i 1918 ophavsmanden til den såkaldte Clausenlinie, der stort set blev til den nuværende grænse), Johan Ottosen (historiker, politiker og lærer – i dag mest kendt som forfatteren til *Det haver så nyeligen regnet*, og fra hvilken sang titlen til værket er hentet) og naturligvis Gustav Johannsen (medlem af den slesvigske rigsdag og landdagen). Det er de ledende personer i nationalitetskampen både syd og nord for Kongeåen, der står i centrum – dem vi i dag ville kalde opinionsdannerne. Der gives ikke en redegørelse for deres politiske indsats eller almenvirke, men derimod beskrives deres personlighed og deres

bestræbelser for at bevare kontakten mellem Danmark og Sønderjylland. Ikke desto mindre får læseren formidlet mange politiske nuancer. Der bliver plads til redegørelser for f.eks., hvorledes den danske nationalliberale bevægelse gik fra at være liberalt og fremskridtsorienteret til den gled ind i Estrups Højre. Redegørelsen for de nationalliberale synspunkter giver forudsætningen for at sætte sig ind i de voldsomme følelser, der var involveret vedrørende Sydslesvig og specielt Flensborg. Det på trods af at området reelt hurtigt var tabt for det danske sindelag. Tiden til ca. 1880 må generelt betegnes som stagnationsår for danskheden, men parallelt med genrejsningen i Danmark fulgte ligeledes en ny gejst og kampånd i Sønderjylland. Den helt centrale skikkelse i dette arbejde blev H.P. Hanssen. Bogen kan foruden sit eksplicitte formål også læses som en hyldelse til H.P. Hanssens virke. Sat på spidsen kan det hævdes, at de efterfølgende forenings- og personredegørelser primært beskrives i forhold til H.P. Hanssen. Det fremgår dog også tydeligt, at Hanssen hentede styrke til sit arbejde ved at pleje tæt kontakt med meningsfæller i Kongeriget. Specielt fremhæves båndet til A.D. Jørgensen, hvis berømte *40 Fortællinger af Fædrelandets Historie* i 1882 blev uddelt i 10.000 eksemplarer i Sønderjylland og solgt i 5.000 i Kongeriget. A.D. Jørgensen betegnes som den selvfølgelige førstemand på kongerigets side frem til sin død i 1897. Efter hans død kom der flere skærmydsler mellem H.P. Hanssen og de slesvigske-interessererede kredse i København. H.P. Hanssen tildeles den altafgørende betydning for genrejsningen af danskheden i Sønderjylland. Det betød et ideligt arbejde for Dansk Nutidsliv, hvilket vil sige, at danskheden i Sønderjylland skulle tilegne sig de nye strømninger, som udgik fra f.eks. de danske højskoler, frimenigheder, andelsbevægelsen, foredragsforeninger og gymnastik- og idrætsforeninger. H.P. Hanssen var overbevist om, at hvis der skulle skabes et holdbart fundament for ad åre at opnå en genforening med Danmark, var det nødvendigt at vende blikket fremad og imod nord. På det politiske område var det dog særdeles problematisk. Forfatningskampen i Kongeriget og striden mellem Højre og Venstre påvirkede også forholdene i Sønderjylland, hvor langt den overvejende del af de ledende mænd må betragtes som højremænd. På trods af samlingen omkring de store sønderjyske fællesforeninger som Sprogforeningen (1880) og Vælgerforeningen (1888) og Skoleforeningen (1892) var det så som så med enigheden. Det, der kunne styrke enigheden, var faktisk de tyske myndigheders fremfærd. Med de tyske myndigheders germaniseringspolitik og den deraf følgende vekslende styrke af chikaner og direkte forfølgelse, som blev udøvet overfor danskhedens aktiviteter, gives der mange levende eksempler på, hvor van-

skeligt det var at praktisere Dansk Nutidsliv i Sønderjylland. Presset fra de tyske myndigheder tvang de dansksindede til at operere med stor snarrådighed.

Med den helt centrale rolle, som H.P. Hanssen tildeles, kan det ikke undre, at konflikten mellem ham og redaktøren af Flensborg Avis, Jens Jessen, tildeles megen plads. Efter Jessens død i 1906 blev hans linie og protestpolitik ført videre af personer som gårdejer Peter Grau og redaktørerne A. Svensson og Ernst Christiansen. Hvis målet for Troels Fink har været at få placeret modsætningsforholdet mellem disse to fløje i relation til den samlede udvikling, så lykkes det fuldt ud. For 40 år siden skrev Troels Fink om netop Hanssen og Jessen: *»det er også muligt at kommende historikere vil anse det personlige modsætningsforhold som en detalje, for med større energi at undersøge den historiske udvikling, hvor de divergerende opfattelser med hensyn til strategi og taktik naturligt hører hjemme; uenigheden gjaldt især taktikken, men den blev farvet af de personlige divergencer, og disse divergencer omfattede også andre end de to hovedpersoner«* (se hans anmeldelse i *Jyske Samlinger* 1959-61, s. 334 af A. Svenssons biografi om Jessen). Lægger man Finks eget værk til grund for vurderingen, overskygger deres indbyrdes antipati dog langt det saglige modsætningsforhold. Finks varme sympati for Hanssen og mangel på samme for Jessen kan være én forklaring, men afhængigheden af det valgte kildemateriale kan også have medvirket. Grundstammen i værket er private breve, hvilket giver levende personlighedsskildringer, men ikke nødvendigvis det bedste grundlag for mere systematiske udredninger. Der redegøres for de saglige modsætninger mellem Jens Jessens protestlinie, hvor retten til genforeningen skulle knyttes til statsretlige krav og H.P. Hanssens mere forhandlingsvenlige linie, hvor det skulle være folkenes selvbestemmelsesret, der var afgørende for grænsedragningen. Det, der imidlertid stærkest fæstner sig i læserens bevidsthed, er den hårde tone, hvormed de to fløje beskriver hinandens tilhængere. Ikke sjældent er ordvalget i brevene til vennerne af en sådan karakter, at de må betegnes som injurierende, men brevene var jo netop heller ikke beregnet til offentliggørelse. De mange brevcitater afslører en voldsom rivalisering, og brevformen gør begivenhederne særdeles levende. Se blot, hvad der bl.a. kan citeres inden for relativt få sider: A.D. Jørgensen skrev således i et brev til Gustav Johannsen *»Jens Jessen er og bliver en nar«* (s. 211), H.V. Clausen betegner Jessen som falsk (s. 190), J.P. Reimers skulle ifølge et brev fra redaktør Anders Lebeck fra Hejmdal havde udtalt, at *»De har altid forfulgt H.P. Hanssen. De ved, at han er godt lidt og afholdt af alle, medens ingen kan lide Dem, fordi De altid gør vrøvl«* (s. 269). Johan Ottosen lader

også sin galde flyde: »*Men fræk, løgnagtig og perfid er slubberten jo endnu stadig*« (s. 272). De private breve indeholder også redegørelser for, hvilken strategi og planer, der blev lagt, men egentlige analytiske elementer er for det meste fraværende.

Med udgangspunkt i de private breve (gen)fortælles både historien om de store spørgsmål, som striden omkring Pragfredens §5 og Optantkonventionen af 1907 og de mere afgrænsede, men centrale konflikter omkring opstilling af personer til landdags- og rigsdagsvalg til de af eftertiden mere glemte episoder som spillet omkring den eksentriske og protyiske fru Wildenradt-Krappes mislykkede virke som redaktør af Dannevirke for blot at nævne nogle få eksempler.

Det centrale er dog redegørelsen for organisationen og det personlige virke inden for de sønderjyske foreninger. På trods af de tyske myndigheders pres, den generelle samfundsudvikling, hvor den industrielle udvikling gav indvandring til Sønderjylland syd fra – lykkedes det takket være det imponerende organisationsarbejde, som de sønderjyske foreninger lagde for dagen at skabe fremgang for danskheden i tiden op til 1914 – i hvert fald i det område, der efter 1920 stemte sig hjem til Danmark. Den sociale opbygning i Nordslesvig var kendetegnet ved mange mellemstore gårde, få godser og en bred landlig småkårsstand samt små købstæder stærkt afhængig af det nære opland. Det var bønderne, der var den toneangivende samfundsgruppe. Netop denne gruppe var specielt modtagelig for impulserne fra Dansk Nutidsliv. Da fremgangen omkring 1900 var opnået, lykkedes det også at opnå støtte til danskhedens sag fra socialdemokratisk side og fra Indre Mission. I Mellem- og Sydslesvig var indsatsen mere beskedent, kampen for den danske kultur og det danske sprog havde for ringe forankring i området.

Finks store viden om de danske politiske forhold gav ham mulighed for ikke blot at se på de personlige kontakter over Kongeågrænsen, men også klart at dokumentere, hvorledes de sønderjyske foreninger var afhængige af den politik, der blev ført nord for grænsen. Med systemskiftet i 1901 og I.C. Christensens store indflydelse på den danske udenrigspolitik blev der manet til forsigtighed. Der skulle ikke føres nogen konfrontationspolitik over for Tyskland. F.eks. fore-

gik den støtte, der af økonomisk art tilflød de mangeartede danske foreninger, i det skjulte. Den økonomiske såvel som den moralske støtte til danskheden i Slesvig var dog en stadig kilde til irritation hos de tyske myndigheder, og der blev lagt et voldsomt pres på den danske regering for at få begrænset kontakterne – det var der dog ikke nogen vilje til fra de skiftende danske regeringer.

Fink har indflettet brudstykker af sin egen familiehistorie i værket, hvilket sker på en diskret og afdæmpet måde. De to brødre Jep og Peter Fink (Troels Finks bedstefader) havde deres gårde i henholdsvis Hejls og nabosognet Aller, og familien blev således delt af grænsedragningen i 1864. I redegørelsen for Jep Finks virke hører vi om, hvorledes han som ung havde været elev på Rødding Højskole og senere plejede tæt kontakt med Askov og Vinding Højskole. I 1877 var han initiativtager til foreningen SS, som skulle yde hjælp til sønderjydernes skoleophold i Danmark. Jep Fink stod også bag oprettelsen af friskolen i Hejls, så da H.P. Hanssen som purung i 1875 kom ud at tjene hos Jep Fink, stiftede han kontakt med både foredragsforeninger, friskolen og højskolebevægelsen. H.P. Hanssens storesøster var i mellemtiden blevet gift med Peter Fink. I næste generation blev de tætte bånd over grænsen fastholdt, og det levende engagement i Dansk Nutidsliv med f.eks. højskoleophold blev fortsat. Sely tog Troels Finks fader og farbror initiativet til Åbenrås første danske gymnastikforening og deltog aktivt i ungdoms- og foreningsarbejde i landsdelen. Familieredegeben illustrerer således i det små mange af de større udviklingstræk, som ellers behandles i værket.

Konklusionen må være, at værket varmt kan anbefales til alle, der er interesserede i Sønderjyllands dramatiske historie, ja mere end det. Værket sætter på en sjælden vellykket måde Sønderjyllands forhold ind i sin rette ramme inden for danmarkshistorien. Historien bliver i dette værk fortalt uden de store armbevægelser, men med fokus på de enkelte aktørers gøren og laden. Læseren får formidlet et levende billede af det tætte net, der forbandt danskheden nord og syd for grænsen samt en kraftig understregning af det enorme organisationsarbejde, der blev udfoldet, så befolkningen i Sønderjylland magtede at hævde det danske sindelag.

Peter Fransen